

Història

Filà de Moros Vells. Esquadra oficial de negres, 1964. Arxiu de la Junta de Festes

Bocairent a la revista del Sanatori de Fontilles (i IV)

Visita a Fontilles 24-9-1967 (arxiu Juan Sanz Ferre)

Tanquem el repàs a la relació entre el sanatori de Fontilles i Bocairent a través de les edicions de la seua revista "Fontilles". Deixàvem l'anàlisi a finals de la dècada dels anys '60 del segle XX.

LA CONTINUÏTAT DE LES DONACIONS

La primera de les referències sobre Bocairent que trobem a les revistes del 1967 apareix al mes de febrer. Com ja havia ocorregut en dues ocasions anteriors (1962 i 1964), la Unió Musical de Bocairent fa la seua aportació al sanatori, en aquest cas donant 835 pessetes recollides en la festivitat de Santa Cecília de l'any anterior. Al febrer de 1970 apareixen altres 1.320 pts. aportades per la banda de música.

Durant aquests anys les donacions que apareixen des de la tresoreria de Bocairent van tenint cada ve-

gada més donants, pel que el llistat, on anteriorment apareixia el nom del donant i la quantitat, es va agrupant en blocs segons la quantitat donada, encara que les persones que fan les donacions més quantioses sí que apareixen individualment i no agrupades. A principis dels '80 deixarien d'aparèixer els noms dels donants, reflectint la revista només la donació total feta des de la tresoreria de Bocairent.

D'entre les donacions que apareixen soltes, podem destacar que les monges Agustines continuen fent les seues xicotetes aportacions, generalment publicades al mes de març de cada any, començant per les 100 pts. del 1967 i continuant amb 200 pts. anuals des d'aleshores (amb l'excepció de 1973 i 1977), i al 1979 aporten 300 pts. Eixe serà l'últim any que apareixen les donacions fetes per les Agustines. No sabem si van deixar de donar o les seues aportacions quedaren englobades a la tresoreria de Bocairent.

El que sí que continuava publicant-se eren les donacions en espècies fetes per les empreses bocairentines, però com en les donacions particulars, gradualment anirien desapareixent. Al 1967 Rasilan dona 6 mantes (abril), al 1968 dona 21 mantes i 26 retalls (març), al mateix mes que Textil Mantacastilla dona 3 mantes de llana. Al 1969 Rasilan aporta 6 mantes (juliol), al gener de 1970 Textil Mantacastilla aporta una manta i roba, i el novembre d'aquell any va ser Puerto Martí qui va enviar 7 mantes. L'any 1971 serà el de l'última aparició de Textil Mantacastilla (mes de març, aportant 2 paquets amb mantes i roba). Per la seua banda Rasilan donarà 6 mantes al febrer de 1971, 12 mantes al gener de 1973, i la seua última aparició serà al març de 1977, donant 20 mantes. Des d'aleshores cap empresa de Bocairent apareix a la revista "Fontilles" fent cap tipus de donació, encara que com veurem, en les visites que es feien els expedicionaris sí que aportaven mantes.

LES VISITES A FONTILLES

A finals de la dècada de 1960 les visites dels bocairentins al sanatori de Fontilles van continuar. Així, el diumenge 24 de setembre de 1967 una expedició arribada de Bocairent va compartir amb els interns aquella jornada dominical. Aquell dia també aplegaren visites des d'Altea i Gandia (els de la Safor van jugar un partit de futbol amb l'equip dels interns i també van fer teatre). A la revista del mes de novembre apareixia una fotografia dels expedicionaris del nostre poble, gent de totes les edats. També la relació de donacions que van fer: 10 pessetes en participacions de loteria, 16 mantes de llana, roba, calcer, medicaments i revistes. En aquella edició de la revista també apareixien les donacions arreplegades a la tresoreria de Bocairent, que ascendiren a 2.265 pessetes. El nombre de donants va ser de 32, i les aportacions oscil·laren entre les 150 i les 20 pessetes. A la revista de gener de 1968 especificaren que la visita del setembre a més d'allò ja publicat també havia deixat la important quantitat de 7.046 pts.

Aquell 1968 la visita es va avançar uns mesos respecte de la de l'any anterior i es va fer el diumenge 28 de juliol. A l'octubre es van publicar les donacions fetes: sabó de tocador, llet, 7 mantes, calcer, roba, medicaments i embotit, a més d'una aportació en metàl·lic de 3.425 pessetes. En aquesta ocasió, però, no es va publicar cap foto de l'expedició. Per cert, que aquell any va canviar la persona encarregada de la tresoreria de Bocairent. Fins eixe moment era Consuelo Esplugues Calvo, i des d'aleshores ho seria José Mª Beneyto. Així apareixia a la revista d'agost-setembre, amb la nova direcció de la tresoreria, que ara era el número 4 del carrer Ramiro Ledesma.

Fins a 1973 no va tornar una expedició de bocairentins a Fontilles. Aquell any la visita es va fer el diumenge 23 de setembre, jornada en què també acudiren al sanatori visitants des de Benidorm i Favareta. El mes següent apareix la fotografia de la vi-

Revista d'octubre de 1973

sita a la revista, que va deixar 4.857 pts. en metàl·lic, a més de tabac, caramels, galetes, llet condensada, sabates, roba, revistes i 4 mantes. També apareixia a la revista una donació de 800 pts. fetes per "unas señoras", no sabem si expedicionàries o no.

El 31 de març de 1974 l'expedició arribada de Bocairent estava formada exclusivament per gent jove, que va arribar al sanatori de vesprada. A la fotografia publicada a l'abril podem veure el nombrós grup, que potser va cantar algunes cançons, ja que una persona del grup apareix a la foto amb una guitarra. La visita va deixar 1.560 pessetes. Al 1976 la visita es va fer el dia del Pilar, i els excursionistes van compartir la visita amb gent d'Ontinyent. Aquella visita va deixar sobretot l'aportació de 6.747 pts. recollides al poble. La fotografia es va fer a una escalinata del sanatori, tal com apareix també el grup del 1973. L'any següent (25 de setembre) també van compartir el viatge amb un grup d'Ontinyent. Les donacions en espècie, com en ocasions anteriors, foren mantes, roba, caramels i tabac.

Hermanas Ferré	1.000
Con motivo bodas de oro del matrimonio Castelló-Puerto.	500
Matilde Vahó	500
En sufragio de los difuntos de la familia Ferré-Belda	400
Carmen Juan	200
Amparo Belda	200
María Silvestre	200
Francisco Belda	200
Vda. de José Castelló	200
Magdalena Juan	175
Antonia Molina	150
Angelita Ferré	150
José María Molina	150
Familia Belda-Pastor	150
Angelina Martínez	130
Han contribuido con 125 pesetas los siguientes señores:	
Antonia Sala, Felipe Belda, Mercedes Soler, Miguel Cabanes, Paquita Beneyto, Antonia Pascual, Santiago Beneyto, Angelita Calatayud, Dolores Ortiz, Josefa Castelló, Carmen Boscá, Juan Vicedo, Rosario Mompó, Araceli y Teresa Colomor, Jaime Cabanes, Angela Juan, Joaquín Cabanes, Juan Puerto, Josefa Belda, José María Belda, Vicente Ferré, Rosario Silvestre, Teresa Morio, Josefa Vicedo, Paulita Lama, Araceli Belver.	
Han contribuido con 100 pesetas los siguientes señores:	
Agustín Beneyto, Pepita Vahó, Teresa Gisbert, en sufragio de sus padres, Carmen y Rosario Doménech, familia Ferré-Vahó, Francisco Belda, Felicidad Sirera, Juan J. Beneyto, Mercedes Ferré, Miguel Cantó.	
Paquita Silvestre, 50; en sufragio de Jerónimo Ferré, 75; Josefa Castelló, por sus difuntos, 75; Chinana, 25; Joaquina Diacosta, 25.	

Revista de març de 1975

Al 1978 la visita es va fer el diumenge 1 d'octubre, encara que a la revista, que ja no s'editava de manera mensual, no apareix reflectit cap tipus de donació. Un any després tornaren a Fontilles, en concret el dia 21 d'octubre, i en aquesta ocasió sí que venia redactada una xicoteta crònica de la visita:

BOCAIRENTE también hizo acto de presencia en este día, y además de tabaco, caramelos y otros obsequios, entregaron al administrador 9.530 pesetas y tres grandes paquetes de mantas de la acreditada firma HIGINIO CASTELLO.

La fotografia de l'expedició, acompanyats dels visitants d'Ontinyent, va aparèixer a la revista de gener-febrer de 1980.

LES ÚLTIMES APARICIONS A LA REVISTA

Del 1981 destaquem la presència de la Unió Musical de Bocairent a la desfilada que anualment celebren al sanatori els festers alcoians. Aquell any es va fer el 8 de novembre, i a més de la banda de Bocairent, acompanyaren als festers 18 agrupacions musicals més.

En aquells anys les aparicions de Bocairent a la revista del sanatori se circumscriuen a les aportacions anuals fetes des de la tresoreria, que apareixien agrupades en dos de les revistes bimensuals que s'editaven. Sí que podem destacar una notícia apareguda a la revista de gener-febrer de 1986. Amb el títol *"Nos deja un amigo"*, en aquella edició Antonia Gisbert notificava des de Bocairent que havia faltat l'encarregat de la tresoreria de Bocairent, José Mª Belda, de la qual cosa es lamentaven profundament a la revista. A més, assenyalaven que la persona que el substituïria en el càrrec seria Jerónimo Doménech Asensio. En aquella mateixa edició ja ficaven la direcció del nou tresorer, que és on devien dirigir-se totes aquelles persones que volgueren fer la seua aportació: Santa Águeda, 11.

L'any 1988 el cronista del Regne de València, José Chirlaque, feia un escrit a la revista de gener-febrer-març on parlava de la reunió del patronat del sanatori presidida per l'arquebisbe de València, on destacava la labor que es feia a Fontilles, on hi havia aleshores 500 malalts, 120 d'ells residents. I entre les poblacions que feien habitualment visites i que no deixaven de fer les seues aportacions al sanatori, citava el cronista les d'Alcoi, Fontanars, Bocairent, Albal i Massanassa. A la revista d'abril-maig apareixia una fotografia de Bocairent a l'apartat de temps lliure en un article titulat *"El Valle de Albaida y Sierra Grossa"*, on es feia una somera descripció de la zona i s'aportaven rutes a fer a la zona partint des de València.

Aquelles últimes aparicions de Bocairent a la revista eren cada vegada més esporàdiques, ja que les donacions i subscripcions venien agrupades en una sola quantitat anual, excepció feta de l'any 1991, quan van ser quatre les ocasions en les quals va aparèixer la tresoreria de Bocairent, les dos primeres de subscripcions i donatius (de 31.600 i 32.500 ptes. respectivament), i finalment dues donacions, una de 20.000 pessetes feta per una devota i una altra de 30.000 d'una *"devota por sus difuntos"*.

LA FIGURA DEL PARE VAÑÓ

Un capítol a banda mereix la presència al sanatori de Fontilles del jesuïta bocairentí Blai Vañó Ferre "Pantorrilla", que va estar exercint el seu apostolat al sanatori durant 17 anys. Blai va nàixer a Bocairent

el 13 de desembre de 1886. De 1900 a 1908 va ser becari del Col·legi del Corpus Christi de València (el Patriarca). El 23 de març de 1908 va ingressar al noviciat dels jesuïtes a Gandia. Durant els seus anys de formació va estar fent el noviciat a Gandia i després va fer el juniorat al monestir de Veruela (Saragossa). Completada aquesta etapa, va estar dos anys al col·legi dels jesuïtes a Oriola i un a Saragossa. Va completar la seua formació amb dos anys de filosofia a Roquetas i quatre de teologia a Sarrià.

Encara que va ocupar diferents càrrecs a la Companyia, la seua carrera va transcórrer sobretot lligada a l'ensenyança. Va ser prefecte del Salvador de Saragossa, operari en Barcelona i ministre de Veruela. Potser va ser des d'allà des d'on va enviar les 200 pessetes d'almoïna que apareixen al llibre de comptes del Patronat amb data del 29 de novembre de 1930. Retornat al 1932 a Barcelona, des d'allà va partir anys després cap a l'Argentina per a ensenyar Teologia a Buenos Aires i San Miguel. De nou a Espanya al 1940, va impartir classes a Comillas, Sarrià i Sant Cugat. L'any 1957 deixa l'ensenyança al ser nomenat ministre de la Immaculada d'Alacant.

Vañó va arribar a Fontilles l'octubre de 1959, sent subdirector del sanatori des d'agost de 1960. A les fotografies de les visites fetes des de Bocairent als anys 1961, 1962 i 1964 podem veure al pare Vañó acompanyant als seus paisans. Des de ben prompte la presència de Vañó es va notar també al capítol de les donacions, apareixent en diferents anys (per exemple al juliol de 1960 o al maig de 1962) unes donacions fetes per D.C. a través del pare Vañó amb la destacada xifra de 50.000 pessetes en cada ocasió.

A la revista del mes de març de 1961 se li dedica una notícia amb motiu de la celebració de la seua onomàstica. A l'article podem llegir que el pare Vañó *"vino a Fontilles para restablecer su salud entre nuestros enfermos, y ha encontrado aquí, por disposición de Dios, su adecuado destino. El Señor le ayuda rejuveneciéndolo"*. Destacava la seua senzillesa i naturalitat, i com feia arribar el seu missatge apostòlic a través de la seua ampla formació acadèmica. Aquell 3 de febrer de 1961 Blai va rebre les felicitacions tant de malalts com del personal de sanatori, va dir missa i va repartir caramels i tabac entre els interns. Després es va fer un dinar. De vesprada va acudir a la conferència feta per un missioner arribat des del Japó.

A la revista hi havia un apartat anomenat *"Diario de Fontilles"* on s'anaven publicant les notícies que passaven al sanatori en format breu. Així sabem que el 16 de maig d'aquell any Blai Vañó va eixir de viatge, però no s'especificava el seu destí ni la duració del mateix. Va tornar el 5 de juny.

L'any 1963 la celebració del dia de Sant Blai va estar marcat per la ciàtica que des de feia tres mesos patia el pare Vañó. La notícia destacava el fet de què Vañó s'havia interessat per la malaltia d'un dels in-

terns, José Reinoso, que durant quatre anys no estava més d'un mes fora del llit, on quedava postrat afectat de febre i de dolors. Vañó resava molt per ell, i des de feia tres mesos Reinoso aconseguia alçar-se pràcticament tots els dies, mentre que Vañó estava reclòs a casa amb forts dolors. Aquell dia, des del pavelló de dones, que era on estava destinat Blai, li van fer arribar *"una riquíssima y abundante pastela-da"* que havien encarregat a Ondara. Al mes de juliol el pare Vañó, ja recuperat, va fer el panegíric de Santa Anna al poble del Campell, localitat situada a prop del sanatori.

L'1 de maig de 1965, festivitat de Sant Josep Obrer, Vañó va celebrar missa per primera vegada al pavelló de la Sagrada Família, que seria inaugurat oficialment el 28 de maig per l'arquebisbe de València, amb l'assistència de nombroses autoritats. L'obra havia sigut un anhel durant dècades al sanatori, ja que la primera pedra s'havia posat feia quasi 40 anys, però les necessitats més urgents eren de tipus sanitari, i fins que aquestes no van estar convenientment cobertes no es va fer el pavelló. Aquest edifici de tres plantes estava destinat a les dones i tenia capacitat per a 140 internes, amb salons d'esbarjo, menjador, bar, economat, perruqueria, capella, dispensari i laboratori. Durant els següents anys la celebració de la missa diària que feia el pare Vañó es va fer quasi sempre a la capella del pavelló de dones.

A la revista de maig de 1968 hi ha un extens article que fa referència als 60 anys de l'ingrés del pare Vañó a un noviciat de la Companyia de Jesús a Gandia. El 23 de març es va fer la celebració de l'aniversari, consistent en una missa al pavelló de la Sagrada Família, com ell solia fer, però aquell dia amb una major aflluència de fidels. El senzill home-

natge es va completar amb uns cants que es van fer al pati del pavelló. La notícia s'acompanyava de dues fotografies, on es pot veure a Blai oficiant la missa. Al maig de 1969 la imatge de portada de la revista és el pare Vañó, al que acompanyen dues senyores.

A la revista de març de 1971 se li dedica una pàgina amb motiu de la celebració de la seua onomàstica, i és que, pel que es contava a la crònica, el dia de Sant Blai *"no pasa desapercibido en la vida del Sanatorio"*. Aquell 3 de febrer el pare Vañó, que comptava aleshores amb 84 anys, va fer l'habitual missa a la capella del pavelló de la Sagrada Família, on es va convidar també a assistir als homes *"para ofrecer con su presencia y su oración un homenaje al benemérito padre Vañó"*. Al sermó d'aquell dia va

Revista Fontilles - Març de 1971

enaltir les virtuts de Sant Blai, exhortant a tots, principalment als malalts, a recórrer al sant de Sebaste, que a més havia sigut metge. La cerimònia va tindre l'acompanyament de la coral del sanatori.

Poc després, el 6 de març, es va fer un homenatge a Vañó per a commemorar les seues noces d'or sacerdotals. A la revista del mes d'abril es va fer una crònica d'aquell homenatge. A la fita van acudir des de Bocairent alguns familiars, que apareixen amb el pare Vañó a una fotografia. L'article, que fugia de fer una biografia a l'ús, destacava de la figura de Blai sobretot la seua actitud de servici. Aquella jornada es va fer una celebració eucarística i després *"una comida fuera de lo normal"* seguida d'una sessió de teatre, on el grup de teatre del sanatori va posar en escena l'obra *"Crida un inspector"*, obra de l'anglès J.B. Priestley. La crònica s'acompanyava d'altres dues fotos: una del dinar i una altra dels actors de l'obra.

El 12 de juny Vañó i el director de Fontilles viatgen a Madrid, d'on van tornar dos dies després. El 16 de setembre el pare Vañó, acompanyat novament del director del sanatori, va eixir cap a Bocairent.

Al setembre de l'any següent (dia 6) de nou Vañó i el director visitaren Bocairent. Sembla que els dos visitaven Madrid pràcticament una vegada a l'any. L'any 1972 ho van fer del 20 al 24 d'abril, i Blai novament entre el 10 i el 14 de juliol. Per cert, que aquell any Vañó va excusar la seua presència a la junta general de patrons que es va fer el 21 de febrer a València. Tampoc acudiria a les juntes dels anys següents.

A principis de maig de 1973 va faltar amb 97 anys Rosa, una germana de Blai que pertanyia a la Congregació de les Germanes de la Caritat. El dia 3 es va fer al sanatori una missa en sufragi de la seua ànima. El dia de Sant Blai de 1974 el pare director va celebrar la cerimònia amb el pare Vañó al pavelló de dones. Dos dies després Blai eixia cap a Alacant per a fer unes gestions. El dia 7 de març les gestions el van dur a visitar Gandia.

El 24 de març de 1974 arribava al sanatori una altra notícia luctuosa relacionada amb la família de Blai, la de la mort del seu germà José. Al dia següent, a les 6 de la vesprada, es va fer una missa pel seu etern descans. El 23 de juny d'aquell mateix any la notícia destacada era l'arribada al sanatori dels nebots del pare Vañó, que li feien la visita. Entre el 5 i el 8 de juliol Blai i el pare director estigueren a Madrid. A la tornada els acompanyava, com en altres ocasions, el germà Braulio Armella.

Al mes de setembre de 1975 Blai visitava Dénia, i a la revista del mes d'octubre-novembre es publicaven dos notícies preocupants respecte del seu estat de salut. Aleshores Blai ja comptava amb 89 anys. En concret, el divendres 17 d'octubre es notificava que Vañó *"se ha puesto muy mal"*.

Pitjors eren les notícies del dia següent, ja que a les 11 del matí se li donava el Sant Viàtic, al que assistiren tement un desenllaç fatal tots els estaments de Fontilles. El 2 de novembre el seu estat s'agreujava.

Tot i els mals auguris, la salut de Blai va millorar i a la memòria del 1975 publicada a la revista de març de 1976 podem llegir que *"Gracias a Dios ha mejorado mucho pese a sus 90 años"*. A la revista d'abril es publica un article d'una periodista de Las Provincias que va visitar el sanatori. Respecte del pare Vañó, destacant la seua elevada edat, diu que *"dice misa en una reducidísima capilla. La dice sentado, porque sus piernas apenas le sostienen"*. Tot i això, encara faria alguna eixida. L'1 de juny, acompanyat de la mare superiora i de la germana encarregada de la farmàcia, va fins a Gandia de matí i torna a migdia. I el 18 de setembre, amb el pare director, van fins a Benimaurell per a celebrar un bateig. L'1 de gener de 1977 visita de nou Gandia, i el dia de Sant Blai celebra la missa acompanyat pel pare director. El 22 de juny torna a la capital de La Safor. Seria la seua última eixida.

Revista novembre-desembre de 1977.
Soterrament del pare Blai Vañó

La mort del pare Vañó es produiria el dissabte 29 d'octubre de 1977. El diumenge 30 es va fer la missa exequial i el soterrament, que va estar presidit per tres pares jesuïtes, un missioner i el rector de la Vall de Laguar. Assistiren al sepeli un gran nombre de malalts, germanes, auxiliars, treballadors i també familiars i coneguts arribats des de Bocairent. A la revista de novembre-desembre es feia una crònica del sepeli, presidida per una foto on es podia veure el cos del pare Vañó reposant a terra i la presència dels familiars. Blai Vañó Ferre va ser soterrat a Fontilles, com era el seu desig. La crònica es tancava destacant *"sus cualidades humanas, su buen humor, su plena dedicación y su total entrega"* i com seria difícil omplir el buit que deixava *"el párroco del pabellón de mujeres"*, que era com el propi Vañó es definia.

Una última imatge de Blai va aparèixer a la revista Fontilles. En concret a l'edició de novembre desembre de 1985, on es publica una fotografia on podem veure a tots els pares jesuïtes que estaven presents 20 anys abans al sanatori.

Jairo Vañó Reig

BIBLIOGRAFIA:

- Llibre de comptes del Patronat (Arxiu Parroquial de Bocairent).

WEBGRAFIA:

- Biblioteca Virtual de Prensa Histórica: www.prensahistorica.mcu.es

- Cervantes Virtual:
www.cervantesvirtual.com/portales/fontilles_y_la_lepra_en_espana/revista_fontilles/

- Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España: www.bne.es/es/Catalogos/HemerotecaDigital/

- Hispana. Directorio y recolector de recursos digitales: www.hispana.mcu

El músic **Blai Colomer** i la seua relació amb Bocairent

L'any 2009 l'Ajuntament de Bocairent va acordar dedicar un carrer al músic Blai Colomer. Se'l considerava nascut en la vila de la Mariola l'any 1839 i mort a París, després d'una excel·lent trajectòria musical, el 1917.

Ara, quinze anys després de la retolació, els estudis i investigacions recents ens obliguen a plantejar una pregunta: va existir realment un eminent músic bocairentí, anomenat «Blai Maria Colomer Pérez» o, en canvi, és una creació de l'imaginari artístic, que ha estat generada per la fusió de dos músics valencians de cognom Colomer?

La professora Belén Sánchez García en el llibre «El pianista valencià Blai Maria Colomer al París del s. XIX», a punt de publicar-se quan escrivim aquest article, afirma que va nàixer a València i que el nom era Blai Maria Colomer Guijarro.

Tenim documentat que, en la mateixa època i en la mateixa ciutat, València, va viure i va exercir un músic bocairentí, anomenat Joaquim Colomer Pérez. És possible, per tant, que fer nostre el Colomer parisenc siga una confusió de dates i dades dels dos músics amb el mateix cognom. Intentarem aclarir-ho.

I. «Blas Colomer Guijarro» i «Joaquín Colomer Pérez» en les enciclopèdies i diccionaris de la Música

Joaquim Tomàs Colomer Pérez va nàixer a Bocairent el 6 d'abril de 1833, dia en què fou també batejat, com consta en el *Quinque Libri 1830-1833*.¹ Era fill de Vicent Maties Colomer Calatayud (*1805) i de Mariana Pérez González (*1805). En el padró de 1848, la família vivia en el carrer de Sant Joan. La formaven els pares, el fill Joaquim i les filles Vicenta Maria (*1844) i Benita (*1846).² Altres tres germans havien mort: Joan Baptista (+1839), Josep Vicent (+1840) i Amàlia (+1843).³ En canvi, en el padró de 1857 la família ja no consta com a resident a Bocairent.

No tenim altres notícies de Joaquim Colomer Pérez fins al 27 de maig de 1873, en què presenta un escrit a l'Ajuntament de Bocairent, signat, en estar ell absent, per l'oncle, germà de son pare, Antoni Blai Colomer Calatayud (*1801). Llavors, Joaquim estava casat, tenia 40 anys, era músic de professió i vivia a València, on estava empadronat.⁴

Blai Maria Colomer

¹ ARXIU PARROQUIAL BOCAIRENT (APB), *Quinque libri 1830-1833*, f. 71v.

² ARXIU MUNICIPAL BOCAIRENT, *Padró 1848*, f. 9r.

³ APB, *Llibre defuncions 1834-1851*, ff. 61r, 79r i 107v.

⁴ El document procedeix de l'arxiu particular de Ricardo Reig Belda, a qui li agraïm la cessió.

Per altra banda, Blas María Nicolás Ramón Constantino Colomer Guijarro va nèixer a València el 3 de febrer de 1839. Era fill de Vicente María Colomer Lavaries i de Pascuala Guijarro Mocholí, tots dos de la capital. Va ser també músic, es va establir a París l'any 1856 i morí en la capital francesa el 27 de juny de 1917.

Per tant, trobem tres coincidències entre els dos personatges coetanis: el primer cognom, el fet de ser valencians i el d'exercir com a músics. Potser eixe siga el motiu de les confusions reiterades entre ells, que intentarem resoldre. Alguns musicòlegs, pedagogs i historiadors de la música, ja van mesclar els trets dels dos músics des de l'any 1880. Posarem alguns exemples significatius:

1.- Baltasar Saldoni (Barcelona, 1807 - Madrid, 1889). El compositor i musicòleg català va aportar les primeres notícies escrites sobre Blai Colomer. Així, l'any 1860, quan el músic ja estava a París, escriu: «Colomer, D. Blas: natural de Valencia; en los concursos públicos del Conservatorio de París de 1860 obtuvo, por unanimidad, el primer premio de piano, contando de edad 21 años».⁵

Fins ací tot bé. A més, vint anys després, Saldoni torna a referir-se a Blai Colomer i repeteix, pràcticament, la notícia anterior: «Colomer, D. Blas: en 1860 ganó el primer premio de piano en el Conservatorio imperial de París, por unanimidad, habiendo sido catorce los concurrentes, y en cuya fecha contaba el Sr. Colomer veintiún años».⁶

Però en aquell *Diccionario*, publicat l'any 1880, Saldoni ja no sols parla d'un músic, Blai Colomer, sinó que també ho fa de Joaquim Colomer Pérez, de qui diu que havia nascut a Bocairent el 6 d'abril de 1833. Havia intentat aconseguir més notícies: «Hemos pedido repetidas veces a Valencia, a uno de los maestros que tuvo Colomer en aquella ciudad, que nos mandara algunos apuntes de su aventajado alumno, y nos ha contestado que no los ha podido obtener...».⁷ I, més endavant, aclareix: «La fecha del nacimiento del pianista que nos ocupa la hemos sacado de los documentos que originales obran en la *Sociedad artístico musical de socorros mutuos*».⁸ Per tant, Joaquim Colomer podia pertànyer a aquesta banda valenciana, de la que no hem pogut trobar documentació referida al músic bocairentí.

I, dissortadament, ací comença la confusió, que donarà lloc a tots els embolics posteriors. Tota l'acti-

vitat musical que Saldoni li atribueix a Joaquim Colomer en l'entrada biogràfica del volum segon del *Diccionario*, no era pròpia d'aquest, sinó de Blai Colomer. En la nostra opinió, mentre que Blai Colomer Guijarro fou un músic i compositor brillant, que va desenvolupar la seua carrera professional a París, i que ocupa un lloc preeminent, no sols en la història de la música valenciana, sinó espanyola, francesa i europea en general, Joaquim Colomer Pérez era un discret músic valencià que devia compaginar la seua activitat en orquestres, bandes o agrupacions de la capital amb l'ensenyament musical. Segurament, l'equivocació o malentés de Saldoni és l'origen de tots els enrenous posteriors.

2.- Francisco Javier Blasco Medina (València, 1857-1925). Professor de música, director de orquestra i compositor.

Basant-se en Saldoni i altres notícies de l'època, l'any 1896 redacta una petita biografia de Blai Colomer, al que considera bocairentí: «Colomer (Blas), notable pianista. Nació en Bocairente el 6 de abril de 1833. Hizo sus primeros estudios en Valencia; marchó a París, en cuyo Conservatorio estudió piano y composición, ganando en 1858 el segundo premio de piano, por unanimidad, siendo 17 los opositores. En el mismo Conservatorio ganó, en 1860, también por unanimidad, el primer premio de piano, habiéndose presentado al concurso 14 opositores. Los periódicos de París, correspondientes a aquellas fechas, hacen grandes elogios del pianista valenciano. Posteriormente fue nombrado catedrático de dicho centro docente».⁹

Per tant, tot el que afirma està referit al músic Blai Colomer Guijarro, però li atribueix, de manera errònia, el lloc (Bocairent) i data de naixement (6 d'abril de 1833) de Joaquim Colomer Pérez.

3.- Felipe Pedrell Sabaté (Tortosa 1841 - Barcelona 1922). Musicòleg, compositor, professor i crític musical, també va publicar l'any 1897 un diccionari de músics. En el mateix inclou Blai Colomer Pérez, al que considera un artista contemporani, de qui diu que havia nascut a Bocairent i que alguns biògrafs l'havien anomenat de manera equivocada Joaquim. La resta de dades es refereixen als premis guanyats per Blai Colomer en el conservatori imperial de París, on «fue nombrado profesor de dicho centro y después maestro de capilla y organista de una de las principales parroquias de París».¹⁰

⁵ SALDONI, B., *Efemérides de músicos españoles, así profesores como aficionados*. Madrid, 1860, Imprenta de la Esperanza, p. 158.

⁶ SALDONI, B., *Diccionario biográfico-bibliográfico de efemérides de músicos españoles*, Madrid, 1881, Imprenta de Antonio Pérez Dubrull, vol. 4, p. 66.

⁷ SALDONI, B., *Diccionario biográfico-bibliográfico...*, 1880, vol. 2, p. 234.

⁸ SALDONI, B., *Diccionario biográfico-bibliográfico...*, 1880, vol. 2, p. 236.

⁹ BLASCO, F.J., *La música en Valencia. Apuntes históricos*. Alicante, 1896, Imprenta de Sirvent y Sánchez, p. 92.

¹⁰ PEDRELL, F., *Diccionario biográfico y bibliográfico de músicos y escritores de música españoles, portugueses e hispanoamericanos antiguos y modernos. Acopio de datos y documentos para servir a la historia del Arte Musical en nuestra nación*, Barcelona, 1897, Tip. De Víctor Berdós y Feliu, v. 1, p. 376.

Per tant, Pedrell, considera que hi havia un únic músic Colomer, anomenat Blai, però s'equivoca en el segon cognom (Pérez, no Guijarro) i en el lloc de naixement (Bocairent, no València).

4.- José Ruiz de Lihory [Barón de Alcahalí] (València, 1852-1920). L'advocat, escriptor i polític valencià, en el seu diccionari sobre la música en la nostra terra, publicat l'any 1903, torna a mencionar els dos músics, amb la repetició de les confusions habituals. Així de Joaquim Colomer, segueix el que havia escrit Saldoni: «Colomer Pérez, Joaquín: El 6 de abril de 1833 nació en Bocairente. Obtuvo el 1º Premio de Piano del Conservatorio de París a los 21 años».¹¹ És a dir, encerta en el lloc i data de naixement, però li atribueix un guardó que havia obtingut Blai Colomer.

De Blai Colomer, al que considerava un excel·lent compositor i un notable pianista, redacta una biografia més àmplia i literària, però de manera sorprenent diu que «nació en Bocairente el 6 de abril de 1833», com si fora Joaquim.¹²

5.- Marcelle Soulage (Lima 1894 – París 1970). En un article de la pianista i compositora francesa, professora del Conservatori Nacional Superior de Música i Dansa de París, escriu que el Sr. Colomer havia nascut a València el 4 de febrer de 1840 (data que copia de la fitxa de Colomer com a alumne del Conservatori de París), i que va faltar en la capital francesa el 29 de juny de 1917. Indica que fou professor de piano i harmonia en l'escoles de la Legió d'Honor.¹³ Parla, per tant, d'un únic músic, però li atribueix una data de naixement un any posterior a l'habitual.

6.- En altres diccionaris contemporanis espanyols s'inclou com a músic a Blai Colomer, però es mantenen les confusions que hem vist, pel que fa al lloc de naixement i la data. Així, per exemple, n'esmentarem dos. La música, investigadora i periodista espanyola Ana María Vega Toscano (Madrid, 1959) afirma que Blas María Colomer Pérez fou pianista i compositor, que havia fet el primers estudis a València, abans de traslladar-se a París, però que havia nascut a Bocairent (Alicante) el 6 d'abril de 1833.¹⁴ És a dir, li atribueix els cognoms, el lloc i la data de naixement de Joaquim.

Per altra banda, el polifacètic músic Bernardo Adam Ferrero (Algemesí, 1942 -València, 2022), també l'inclou en la seua voluminosa obra sobre músics valencians: «Colomer Pérez, Blas María Nicolás Ramón

Constantino. Compositor y pianista. Bocairent, 3 de febrero de 1833 – París, 29 de junio de 1917».¹⁵ En aquest cas, encerta el dia i mes del naixement, però no l'any (1839) ni el lloc (València).

No ens ha d'estranyar, per tant, que els autors d'articles i treballs que han consultat la bibliografia anterior, hagen repetit errors semblants.

II. La difusió de Blai Colomer a Bocairent

L'any 2004, Eduardo Vañó Vicedo va publicar en el Programa de Festes de Moros i Cristians de Bocairent un article sobre «el músic bocairentí Blai Maria Colomer».¹⁶ L'autor, que s'havia basat en les notícies de diccionaris i enciclopèdies d'història de la música i en dades aparegudes en la premsa de l'època, ofereix una notable presentació biogràfica de l'autor, on narra la trajectòria musical, premis obtinguts, composicions creades, condecoracions obtingudes, etc. L'aportació fou molt important en aquell moment. Escriu: «Encara que molts no ho sapigueu, la música d'este bocairentí s'interpreta actualment per tot el món en llocs tan dispars com Hawaii o Estocolm. Les seues obres segueixen editant-se i la seua música se segueix gravant, en els formats actuals, per orquestres i grups de càmera, sent, al mateix temps, un veritable desconegut a Espanya. Servisca, doncs, este article per a començar a conèixer la seua obra i història».

Això no obstant, pel que fa a les dades biogràfiques del músic Blai Colomer, barreja les pròpies amb les de Joaquim. Així, l'anomena Blai Maria Colomer Pérez (no Guijarro), amb el nom complet (Blai Maria Nicolás Ramón Constantí), i indica que va nèixer el 3 de febrer de 1833 (no de 1839) a Bocairent (no a València). A més, afegeix que per equivocació fou «batejat en la parròquia de l'Assumpció de Bocairent el 16 de març...».

Amb tot, va haver-hi un fet que va desconcertar l'autor de l'article. L'any 2002, de manera sorprenent, un besnet del músic Colomer, anomenat Patrick Colomer, es va posar en contacte amb Eduardo Vañó, i es va oferir a aportar informació sobre el compositor. L'any següent el besnet va vindre a Bocairent, acompanyat de la seua esposa Claire, neta del músic Georges Bizet, amb el desig de conèixer el lloc de naixement del seu besavi. Sembla que el parent francès afirmava que la seua àvia els havia transmés

¹¹ RUIZ DE LIHORY, J., *La música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico*. Valencia, 1897, Establecimiento tipográfico Doménech, p. 219.

¹² RUIZ DE LIHORY, J., *La música de Valencia...*, pp. 218-219.

¹³ SOULAGE, M., «Les avatars d'un Prix Rossini en 1889. Les nocces de Fingal de B. M. Colomer»: *Revue de Musicologie* 56-2 (1970) p. 214.

¹⁴ VEGA TOSCANO, A., «Colomer Pérez, Blas María», en *Diccionario de la Música Española e Hispanoamericana*, Madrid, 1999, Sociedad General de Autores, vol. 3, p. 382. L'any 1833 Bocairent encara era província d'Alacant.

¹⁵ ADAM FERRERO, B., *1000 músicos valencianos*, Valencia, 2003, Sounds of Glory, pp. 258-259.

¹⁶ VAÑÓ VICEDO, E., «Breu història del músic bocairentí Blai Maria Colomer»: *Revista de Festes de Moros i Cristians, Bocairent*, 2004, pp. 116-117.

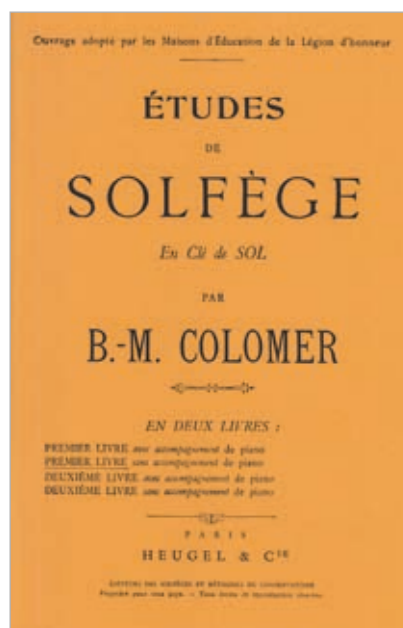
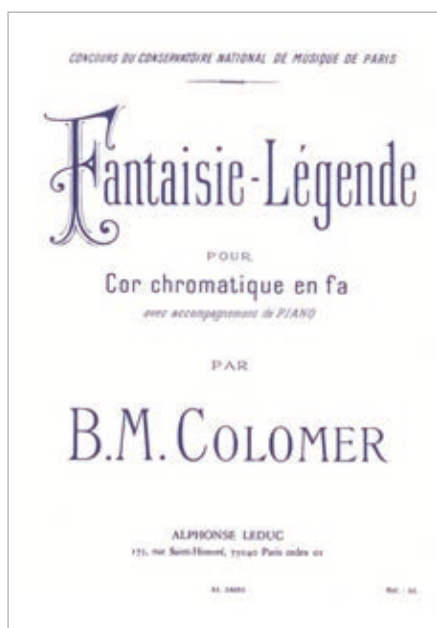

l'origen bocairentí de Blai Colomer. Comprenem, per tant, que Eduardo Vañó es creguera les paraules del descendent directe francès.

Anys després, el 2009, la professora del Conservatori Professional de Música de València, nascuda a Aiello de Malferit, María Elvira Juan Llovet (*1936) va editar la seua tesi doctoral sobre la música religiosa en la Vall d'Albaida,¹⁷ on també inclou una referència breu sobre els músics Joaquim i Blai Colomer.

Del primer diu, de manera correcta, que «nació en Bocairiente el 6 de Abril de 1833, hijo de Vicente y María Ana, según reza en la partida de bautismo de la iglesia parroquial», però li atribueix un mèrit que era de Blai: «Obtuvo el primer premio de piano del Conservatorio de París a los 21 años».

Al segon l'anomena Blas María Colomer Pérez (no Guijarro) i diu també erròniament que va nèixer el 3 de febrer de 1833 (no de 1839) a Bocairant (no a València). La resta de dades biogràfiques són correctes. Es basa en l'anterior article de Vañó Vicedo, i afirma com a conclusió que Blai Colomer «además de excelente compositor, fue un notable pianista. Murió en París el 29 de Junio de 1917. Este compositor, bastante desconocido en España, ha sido muy valorado en el extranjero, como se puede comprobar en artículos de muchas revistas especializadas. Su música se interpreta actualmente por todo el mundo. Mucho más que en España».

III. L'aportació de María Belén Sánchez García

L'any 2017, coincidint amb el centenari de la mort del músic i compositor Blai Colomer, la professora del Conservatori Superior de Música «Joaquín Rodrigo» de València, María Belén Sánchez García, va presentar la tesi doctoral «La contribución de Blas María Colomer a la pedagogía pianística». El treball va suposar un viratge important en l'estudi biogràfic del mestre, aspecte al que li dedica el primer capítol de la tesi.¹⁸

L'autora afirma que el nom correcte era Blas Colomer Guijarro i que havia nascut a València el 3 de febrer de 1839. Manifesta, a més, la voluntat d'aclarir les confusions anteriors: «Este dato procede del estudio y análisis de las fuentes documentales consultadas que revelaron informaciones confusas sobre la fecha y lugar del nacimiento del pianista y que ha motivado que dediquemos algunas líneas para aclararlos».¹⁹ En primer lloc, Sánchez García va refusar que el lloc de naixement fora Bocairant, ja que no havia trobat dades sobre el músic en la consulta dels *Quinque Libri* de l'arxiu parroquial. L'origen de l'errada l'atribueix a Saldoni, com hem vist abans, i als autors posteriors. En canvi, la professora no fa referència alguna al músic Joaquim Colomer Pérez, més enllà de les cites de Saldoni i Ruiz de Lihory, ja recollides en la primera part d'aquest article.

De l'estudi d'un padró de València de 1840, fet casualment pel pare del músic, la professora dedueix que Blas Colomer Guijarro havia nascut a la capital, on vivia la família completa, formada per Vicente Mª Colomer Labarries (*1796) i Pascuala Guijarro Mocholí (*1801) i els fills Vicente (*1821), Pascual (*1824), Cándida (*1829), Francisca (*1832), José (*1837) i Blas María (*1839). Afirma que tots els germans eren naturals de València i que havien estat batejats en l'església de la Santa Creu, tot i que tampoc va poder consultar els desapareguts *Quinque Libri*.

Pel que fa al segon cognom, el document que, al nostre parer, referma la tesi de la professora Sánchez García es la fitxa administrativa de Blai Colomer com alumne del conservatori de

¹⁷ JUAN LLOVET, M.E., *Música religiosa en los pueblos del Valle de Albaida (del s. XVII hasta los inicios del siglo XX)*. Dirigida per Carmen Alfaro Giner. València, Universitat de València, Departament Història de l'Antiguitat i Cultura Escrita, 2009, Servei de Publicacions, pp. 287-288. Consulta: <https://roderic.uv.es/bitstreams/735a3c70-ea6e-4836-9c8b-c000fba95d0e/download> [consulta: 09.07.2024].

¹⁸ SÁNCHEZ GARCÍA, M.B., *La contribución de Blas María Colomer a la pedagogía pianística*. Tesi doctoral dirigida per Luisa Tolosa Robledo i Anna Cazorra Basté. València, Universitat Politècnica de València, Departament de Comunicació Audiovisual, Documentació i Història de l'Art, 2017.

¹⁹ SÁNCHEZ GARCÍA, M.B., *La contribución...*, p. 47.

París, on consta que havia ingressat el 15 d'abril de 1857. El nom de l'estudiant era M(onsieu)r Colomer (Blas María Nicolás Ramón Constantino), fill de Vicente María Colomer i de María Guijarro.

Pel que fa a la data del naixement, la documentació francesa és contradictòria: la fitxa esmentada del conservatori diu que va nèixer «el 4 de febrer de 1840», el document de 1895 de nomenament com a cavaller de la Legió d'Honor diu «3 de febrer de 1840», mentre que el de concessió de la residència en París, de 1865, afirma «3 de febrer de 1839». Hi ha unanimitat, en canvi, pel que fa al lloc de naixement: València, però no amb la data.

Sánchez García opta pel 3 de febrer de 1839 pels motius següents: 1) dels tres documents anteriors, li atorga més fiabilitat al de la concessió de residència, pel seu caràcter civil; 2) en el padró d'habitants de València de 1840, ja esmentat, consta que Blai Colomer tenia un any d'edat, raó per la qual li sembla lògic a l'autora afirmar que va nèixer l'any 1839; 3) és, també, el dia indicat pel testimoni del besnet mencionat Patrick Colomer, recollit en una carta enviada a la professora des de París, el 25 de maig de 2012, que s'inclou en la tesi doctoral.²⁰ Tot i que els tres arguments anteriors són falsables, considerem que degué nèixer un 3 de febrer, festivitat de Sant Blai, però tenim algun dubte sobre l'any, 1839 o 1840.

La tesi doctoral recull els distints moments de la formació musical de Blas Colomer Guijarro a València, des de ben xiquet fins al mes de setembre de 1856, en què, dies després de la mort de sa mare, se'n va anar a París, on ja es va establir definitivament. Així, als quatre anys s'havia iniciat musicalment amb l'organista de la catedral i professor del col·legi de San Pablo de València Pascual Pérez Gascón (1802-1864). Després va ser deixeble del professor de piano Justo Fuster Carceller (1815-1876), que impartia classe en el Seminari de les Escoles Pies i que es referia a l'alumne com a «Blasito Colomer».²¹ Alhora, des de que tenia 10 anys, participava en les audicions-concerts que se celebraven en el Liceu Musical de València. L'any 1852 va començar estudis de violí amb Manuel Lloria (València, 1786-?), activitat que compaginava amb actuacions pianístiques en el cafè «El Siglo». Ací degué començar la seua atracció envers el món musical de la capital francesa, fins que va aconseguir el consentiment patern per poder anar-hi a perfeccionar-se com a artista.

La professora Sánchez García és, per tant, l'especialista més reconeguda sobre la vida i obra de Blai Colomer. Amb posterioritat a la lectura de la tesi, va publicar un article sobre la projecció pianística valenciana a París, centrat en la figura de Colomer.²² Finalment, com ja hem dit, en el moment en què redactem l'article, està previst que la Institució Alfons el Magnànim, de la Diputació de València, publique la tesi doctoral en format de llibre de divulgació.²³

IV. I ara què fem?

L'article de 2004 d'Eduardo Vañó Vicedo va colpir els bocairentins. En general, coneixíem poc o gens de la vida i de l'obra del músic Blai Colomer, de manera que l'escrit ens alertava de l'oblit en què havia estat sumit i de la necessitat de recuperar, escoltar i difondre la seua música.

L'any 2009, l'Ajuntament, com hem dit al principi, va decidir per unanimitat canviar les denominacions d'alguns carrers que duïen el prenom de «Travessera», fet que portava a confusions entre el carrer principal i la travessera adjacent. Així, la «travessera de Santa Àgueda» es va convertir en «carrer dels pintors Cristòfol Llorenç», la de «l'Abadia» en carrer del «Cronista Vañó Silvestre» i la de «Gabriel Miró» en el carrer del «Músic Blai Colomer». Com no podia ser d'altra manera en aquell moment, el taulellet del rètol repetia les confusions mencionades al llarg del present article. El nom principal, «Músic Blai Colomer», anava acompanyat d'un subtítol explicatiu. «Blai Maria Colomer Pérez (Bocairent 1839 - París 1917)». Pensàvem que havíem complert amb la nostra obligació ciutadana, ja que havíem retut el merescut homenatge al nostre paísà i músic eminent Blai Colomer.

²⁰ SÁNCHEZ GARCÍA, M.B., *La contribución...*, pp. 672-676. Document número 273.

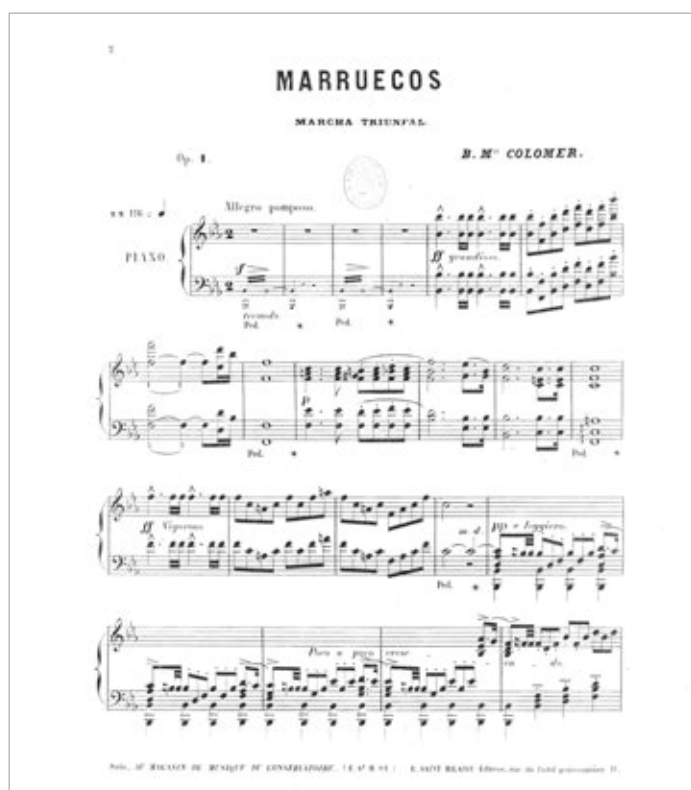
²¹ SÁNCHEZ GARCÍA, M.B., *La contribución...*, p. 63.

²² SÁNCHEZ GARCÍA, M.B., «Proyección del piano valenciano en el París de entre siglos (XIX-XX): Blas María Colomer»: *Cuadernos de Investigación Musical* (2018), núm. 4, pp. 32-53.

²³ SÁNCHEZ GARCÍA, M.B., *El pianista valencià Blai Maria Colomer al París del s. XIX*, València, 2024, Institució Alfons el Magnànim. Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, (en premsa).

Més endavant, l'any 2017, en el concert de la festa de Santa Cecília, celebrat el dissabte 25 de novembre, la Unió Musical de Bocairent, va estrenar la versió per a banda de la marxa triomfal «Marruecos», composta l'any 1860 per Blai Maria Colomer, amb instrumentació del músic local José Francisco Bernat Belda. En el mateix programa de mà de la festivitat s'incloïa una breu biografia del compositor Colomer i una descripció de l'obra interpretada.²⁴ En aquelles dates, centenari de la mort a París del músic, semblava adient l'organització a Bocairent d'un homenatge al músic Blai Colomer, però la troballa d'algunes contradiccions biogràfiques, com hem descrit abans, va aconsellar que s'aturara momentàniament el projecte. Potser es va perdre un moment ideal per a posar en valor l'obra musical de Blai Colomer, però es va optar per la prudència.

Com que ja coneixíem les primeres conclusions a què havia arribat la investigadora María Belén Sánchez García, s'havia d'esbrinar l'origen del lligam entre el músic Blai Colomer Guijarro i Bocairent, tot i que semblava evident que havia nascut a València. Així mateix, l'any 2022, la professora i catedràtica de piano mencionada, després d'unes lògiques reticències inicials, ens va prestar la seua col·laboració i ens va facilitar un exemplar de la tesi doctoral, amb la documentació annexa, on estava inclosa la carta esmentada del besnet Patrick Colomer.

Llavors, es va iniciar una correspondència entre els tres autors d'aquest article per tal de desembolicar la qüestió. Les nostres conclusions són les següents:

1.- Es constata de manera fefaent l'existència del músic Joaquim Tomàs Colomer Pérez, nascut a Bocairent el 6 d'abril de 1833. No era fruit d'una confusió, com la que van patir Saldoni i els seus seguidors, sinó que era un bocairentí, que havia abandonat el poble entre 1848 i 1857, i que s'havia establert a València, on, com a músic de professió, devia actuar en agrupacions musicals, a més d'impartir classes de solfeig i instrumentals.

2.- El document esmentat al principi, datat el 27 de maig de 1873, ens dona més dades. Joaquim tenia 40 anys, era músic, estava casat i empadronat a València. Aleshores, escriu a l'Ajuntament de Bocairent, per a comunicar que era propietari d'una caseta habitació, situada en el carrer de Sant Joan número 16 (modern), la superfície de la qual ignorava, que llindava per la dreta amb la de Joaquim Sempere Ferre i per l'esquerra amb la dels hereus de Josep Vañó Moltó. L'habitatge estava lliure de càrregues i gravàmens, i valorat en 150 pessetes. L'havia adquirit per herència de son pare, Vicent Colomer Calatayud, que havia mort a Bocairent el 17 de gener de 1851, moment des del qual Joaquim havia sigut quiet i pacífic posseïdor, sense interrupció legítima. No obstant això, com que mancava del títol de domini o propietat, demanava que es certificara en forma legal, per tal de fer-ho constar en el millorament de riquesa pública de la vila, ja que havia pagat sempre la quota de contribució, i que poguera inscriure's en el registre de la propietat del partit judicial. El secretari de l'ajuntament va certificar dos dies després la inscripció, assenyalant «Joaquín Colomer Pérez» com a terratinent, entès en el sentit d'amo de la caseta. Poc després, el 21 de juny, el registre de la propietat d'Ontinyent va emetre la corresponent cèdula de propietat.

3.- Com que havia abandonat Bocairent abans de 1857, vam iniciar una recerca per trobar si Joaquim Colomer havia sigut músic de la «Sociedad Artístico

²⁴ BERNAT BELDA, J.F., «Blai Maria Colomer Pérez» i «Marruecos» op. 1. Marxa Triomfal», en *Associació Unió Musical Bocairent. Sta. Cecília '17*. Bocairent, 2017, pp. 35-36.

Musical de Socorros Mutuos» de Madrid, autoritzada en 1858, de la de València, creada en 1863-1864, o d'una altra amb eixe mateix nom d'algun poble dels voltants de la capital, com, per exemple, la d'Alaquàs, fundada en 1880, però sense èxit. Sols sabem que, segons Saldoni, havia format part d'una banda amb eixa denominació. No l'hem trobat, però, mencionat, de moment, en cap publicació sobre les agrupacions musicals de l'època.

4.- Pel que fa a Blai Maria Colomer Guijarro, a més de les dades facilitades per la professora Belén Sánchez García, també hem trobat una genealogia familiar prèvia, confeccionada en 1989, per un descendent ontinyentí del músic, on el menciona com a «Blas Colomer Guijarro (1839-1917), profesor de piano en el Conservatorio de París».

5.- Des de 2017, amb motiu del centenari de la mort de Blai Colomer, s'han realitzat algunes conferències sobre l'autor, així com concerts divulgatius de la seua obra, com, per exemple, els del pianista Cristophe Maynard a París.

També en l'àmbit valencià s'han efectuat esdeveniments importants. Així, per exemple, el 22 de febrer de 2022, va prendre possessió com a acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de San Carlos de València, l'oboïsta Vicent Llímerà Dus. El discurs d'ingrés va tractar sobre «La importancia de la investigación en la recuperación del patrimonio musical. Las producciones musicales de Francisco José de Castro, Pedro Soler y Blas María Colomer: ejemplos relevantes de repertorio para oboe en nuestro país». A continuació, el nou acadèmic va interpretar, de manera exquisida, acompanyat magníficament al piano per Carlos Apellániz, la «Fantasia per a oboé i piano» de Colomer.

Pel que fa a edicions de la seua música, l'any 2023 es va publicar el CD «Blas María Colomer Guijarro (1839-1917). Pianismo Valenciano en París», interpretat pels pianistes Victoria Alemany, Adolfo Bueso i Mª Belén Sánchez, que inclou dotze peces musicals de Blai Colomer. Són mostres significatives del treball per la recuperació de la figura del músic valencià.

6.- Així mateix, el 12 de juny de 2019, en la Sala Rodrigo del Palau de la Música de València, l'investigador Antonio Ezquerro Esteban, del Consell Superior d'Investigacions Científiques, president del «Répertoire International des Sources Musicales» d'Espanya, va pronunciar una conferència sobre l'estat de la qüestió de les investigacions sobre Blai Colomer, a la que va seguir un concert de música de cambra i per a piano, tota composta pel músic valencià, que va ser l'embrió de l'edició del disc compacte mencionat adés.

En un escrit enviat tres anys després pel doctor i musicòleg Ezquerro Esteban, ens manifestava:

«Por cuanto voy conociendo no obstante, parece bastante probable que el maestro Colomer hubiera podido tener alguna relación más o menos estable con la localidad de Bocairent, pues, de otro modo, y más allá del estricto dato de su nacimiento ahí o no, difícilmente habría trascendido dicha vinculación en una bibliografía relativamente extensa... Y ésa es una pista que queda abierta, e invita, a seguir investigando sobre él.

De modo que ojalá que no solamente una calle, sino toda una panoplia de homenajes, conciertos, grabaciones, instituciones con su nombre, etc., etc., pudieran llevar su nombre, en Bocairent, y en otros muchos lugares, porque eso querría decir que su obra habría suscitado la atención que merece, consolidándose en el patrimonio musical, vivo, y en el repertorio de toda la Comunidad Valenciana. Si de algo les puede servir la opinión de alguien que procura mantenerse ecuánime en este asunto, no lo dejen caer ahora en el olvido por segunda vez por tan poca cosa como una partida de bautismo y, al contrario, defiéndanlo como propio por su contenido y por el significado intrínseco de su producción, más que por el continente. Bocairent y Valencia, que son ciudades de arraigada tradición musical, y que albergan a gentes que demuestran su apego por la música día a día, se lo agradecerán».

La recomanació anterior és un savi consell. Per això, sembla convenient continuar la investigació sobre la vida dels dos músics, fonamentalment sobre el quasi desconegut Joaquim Colomer Pérez, així com instar a la difusió en el nostre poble de la música de Blai Colomer Guijarro, a qui, encara que no haguera nascut a Bocairent, podem considerar-lo com a un fill adoptiu, en reconeixement a l'àmplia propagació i difusió en el món musical del nom de la nostra vila.

7.- Finalment, no podem menysprear la possibilitat que Joaquim i Blai foren familiars llunyans i que hagueren mantingut alguna relació. De fet, apuntem una coincidència. L'avi del músic Joaquim Colomer Pérez era Juan Bautista Colomer Ferre, nascut a Bocairent; el del músic Blai Colomer Guijarro era Juan Bautista Colomer García, originari d'Ontinyent. També procedia del municipi veí, Antoni Colomer, avi del mencionat Juan Bautista Colomer Ferre i rebesavi, per tant, del músic Joaquim Colomer Pérez. Podia haver, per tant, un origen comú de les famílies.

És probable que l'hipotètic vincle parental i que alguna altra circumstància, actualment desconeguda, foren el motiu de la confusió històrica entre Blai Colomer Guijarro (o Pérez) i Joaquim Colomer Pérez. Potser el futur ens brinde alguna sorpresa que ajude a aclarir la causa dels dubtes. Amb tot, els dos músics mereixen el nostre reconeixement.

**José Francisco Bernat Belda
Josep Vicent Ferre Domínguez
Julià Monerris Castelló**

El Bocairent subterráneo Alcabor y balsa “Rec de les Solanetes”

Siguiendo con el tema de los alcabores, en esta ocasión voy a sacar a la luz el conocido como “*Alcavor del Rec de les Solanetes*”.

Veamos a continuación su ubicación y un poso de su historia.

ALCABOR Y BALSA “LES SOLANETES”.

PARTIDA: COLLADO BAJO.

AÑO 1908.

El alcabor se encuentra en la zona del Molino Nuevo, junto al Río Clariano.

Copiando textualmente el Artículo 1º del Reglamento para el régimen del riego de “*Les Solanetes*”, se cita textualmente:

“El caudal de aguas que forma el riego llamado de ‘Solanetes’ lo constituye las que, procedentes de la fuente del ‘Pontarró’ _ después de los derechos y usos de particulares y del Molino Nuevo, se unen con las que afluyen del río y se recogen en el azud situado a la salida de aguas de dicho Molino harinero. En el cauce del río y por una acequia y alcabor de trescientos metros de largo, se depositan en la balsa del mismo nombre; situado todo ello en propiedad de los Sres. Juliá Hermanos; y de aquí por otra acequia que con la citada balsa pertenece a los usuarios, sale a beneficiar las tierras que estos poseen con sus respectivos derechos.”

Me he permitido copiar este artículo, primero porque considero que en él queda bien reflejada la procedencia del agua del riego “*Les Solanetes*”, al igual

que dónde se encuentra ubicado, tanto el alcabor como la balsa (en las fotos ver detalles del alcabor).

Medidas: el alcabor tiene 90 metros de largo (la descripción del artículo, hace referencia a la acequia y el alcabor juntos) y tiene dos curvas: la primera a 30 metros y la segunda a 50. Mide 1.90 m. de alto y 1.45 m. de ancho.

El agua sale desde la balsa, pasando por una acequia y un acueducto, para ser utilizada según las normas establecidas en el Artículo 4º, que entre otras cosas, dice así: “*El riego empezará por las tierras más inmediatas a la balsa y no será permitido retroceder el agua para su aprovechamiento.*”

En el artículo 9º se cita: “*Todos los años se practicarán dos limpiezas generales en la balsa y acequia por donde transcurren las aguas, en las épocas de primavera y otoño. La forma de riego en la actualidad (1982) es como sigue: La primera semana es para la Zona de arriba, comprende desde la balsa a la Ronda Sur. La segunda semana la Zona de abajo, comprende desde la Ronda Sur al Puente Viejo del cementerio (este de época Medieval) y así sucesivamente.*” Resaltar que parte del alcabor está entubado para que se pierda menos agua.

Como curiosidad, decir que en el año 1910 cada vez que se tenía que regar, se le encargaba al alguacil que hiciera un bando, que tenía un coste de 1 peseta.

(Datos tomados en 1982)

Dos fotos de diferentes años de la presa/azud que conduce el agua por la tubería al alcabor y balsa del “*Rec de les Solanetes*”. El día 26-06-2002. Fotos: R. Doménech

Y el día 26-05-2004, con más agua por el río.

Detalle de la boca de entrada al alcabor (=alcavor). En el año 1987.

A partir de la pequeña presa, el agua va canalizada por tubería hasta el interior del alcabor. Ésta va paralela al río Clariano que tiene su curso por esta zona. Foto del día 26-05-2002.

Dos detalles del alcabor del "Rec de les Solanetes". La tubería va cubierta y hay algunos derrumbes. El día 09-06-2002.

1ª foto: Alcabor-balsa "Les Solanetes". 09-06-2002.

2ª foto: A partir de aquí, lleno de agua. En 1987.

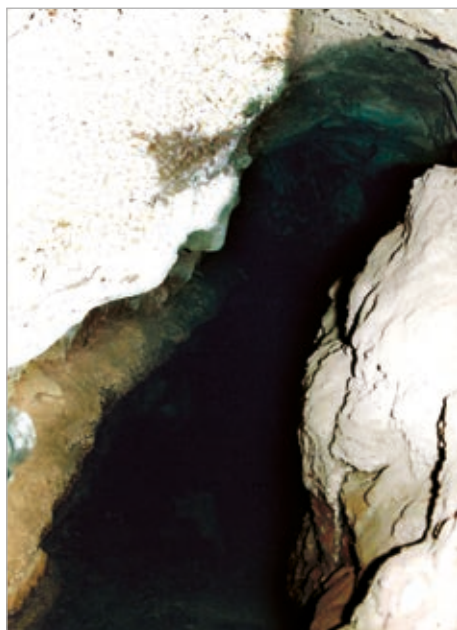

Dos detalles del alcabor del "Rec de les Solanetes". En ambas fotos se ven perfectamente los derrumbes que hay en él, el de arriba es bastante grande. La tubería va cubierta. El día 09-06-2002.

Otro detalle del alcabor. A este punto llega la tubería cubierta. En el año 1987.

Otro tramo del alcabor. A partir de aquí se encuentra lleno de agua, solo baja el nivel cuando se vacía la balsa (no pudimos seguir). El 09-06-2002.

Salida alcabor y "Bassa Rec de les Solanetes". En el año 1979.

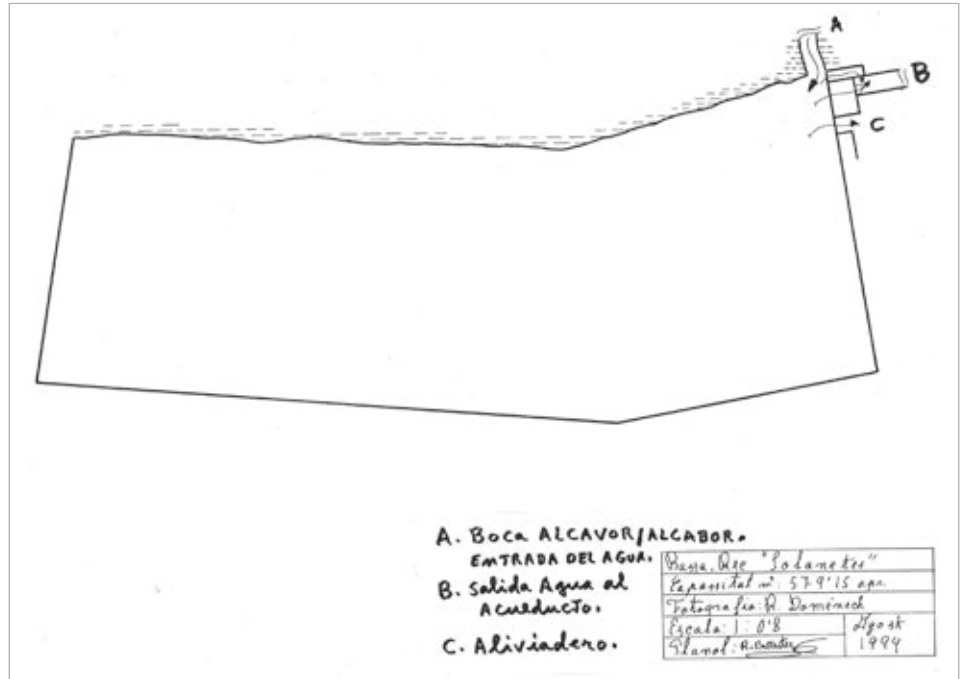
Salida alcabor "Bassa Rec de les Solanetes" y aliviadero. Año 1979.

Después de ver las fotos del alcabor, contemplemos la balsa del Riego de "Les Solanetes". El día 09-06-2002.

En la actualidad (2023) se encuentra vacía por unos derrumbes en ella.

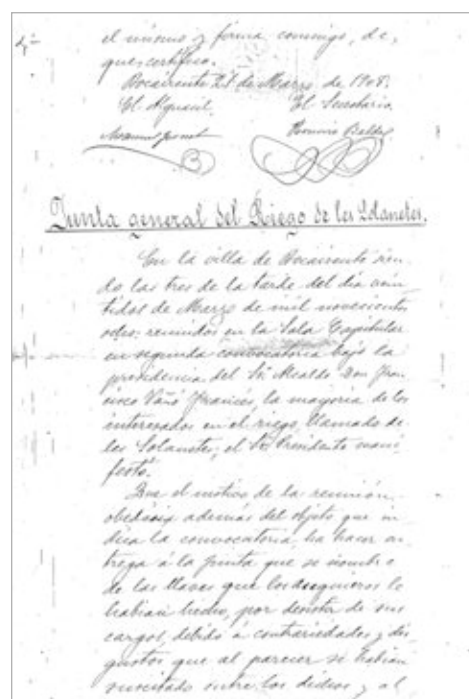

El acueducto del "Rec de les Solanetes", tenía este aspecto después del incendio del año 1994. Fotos agosto de 1994.

El acueducto el día 09-06-2002 tenía este aspecto. Volvió a aparecer el verde de la vegetación ocho años después.

Copias facilitadas por miembros del Riego de Les Solanetes.

Re recibido de Blas Miraval de la cobranza del Pique	
de los Colonos la cantidad de cuatrocientos veinte y tres	
pesos con treinta y cinco centavos	179.65
Entregados 15 agosto 1940	2.50
de la compra de papas	6
Entrega al Comandante del Pique de Salinas	70
"Agencia" 25 Julio 1940 Andres Pardo	16
Por compra de aceite	25
Total Paga	307
Total Recaudado	166.65
Remanente 11 Mayo 1941 Blas Miraval	

Copia de uno de los recibos del año 1941.

Ontinyent, preparado en el año 2022.

Rafael Doménech Domínguez
Miembro de la Asociación Cultural Aculliber.
Fotos del autor.
Planos y dibujos: Rafael Ballester Gandía.

Religiositat popular a Bocairent: oratoris domèstics i capelles privades

“Desde el tiempo de los apóstoles fue muy usado entre los cristianos, durante el furor de las persecuciones, el dedicarse a la oración en las casas en un lugar destinado para ello, celebrar los misterios de la sagrada religión; y aún el guardar la santísima eucaristía; y de aquí puede derivarse el origen de los oratorios domésticos...”¹

ORATORIS PRIVATS, DEFINICIONS, ORÍGENS I FINALITATS. EL MAS DEL SERAFÍ A BOCAIRENT

Oratori (del llatí “*oratorium*”) designa, generalment, un lloc d'oració. Encara que, tècnicament, significa un lloc diferent d'una església, en què l'autoritat eclesiàstica permet dedicar a l'oració i la celebració de la missa.

L'oratori constituïx una estança que, principalment, estava present en les residències de la noblesa. Per a la seua erecció, era necessària la promulgació d'una Butlla, Breu o Indult apostòlic per part del Papa, anomenat Privilegi. El sol·licitant havia d'al·legar alguna raó de pes per a obtenir la seua concessió, com per exemple ancianitat, malaltia, etc. Com a regla general, el Privilegi només permetia la celebració d'una missa diària, a excepció de dies de precepte, com ara Pasqua de Resurrecció, Corpus, Immaculada o Assumpció, per exemple, a més d'indicar quines persones tenien la prerrogativa d'assistir a les misses, normalment el sol·licitant de l'oratori i la seua família més directa.

Segons el cànon 1223 del Codi de Dret Canònic vigent, promulgat en 1983 pel Papa Juan Pablo II, “Amb el nom d'oratori es designa un lloc destinat al culte diví amb llicència de l'Ordinari, en benefici d'una comunitat o grup de fidels que acudixen allí, al qual també poden tindre accés altres fidels, amb el consentiment del Superior competent”. I en el cànon 1226 s'establix que “Amb el nom de capella privada es designa un lloc destinat al culte diví, amb llicència de l'Ordinari del lloc, en benefici d'una o diverses persones físiques”. El Diccionari d'Autoritats el descriu com “el lloc que hi ha a les cases particulars on, per privilegi, se celebra el Sant Sacrifici de la Missa”².

Serafi

Existixen diversos tipus d'oratoris:

- Oratoris públics: han de ser erigits pel bisbe de la diòcesi en benefici d'una comunitat o grup de fidels, que acudixen allí, també poden tindre accés altres fidels, amb el consentiment del Superior competent.
- Oratoris semipúblics: aquells que han sigut erigits per a la utilitat d'alguna comunitat o reunió de fidels i no és lliure a qualsevol accedir a ells.
- Oratoris privats: dins d'este grup estan les capelles privades. Són establiments en cases particulars per al seu ús per part d'alguna família o persona particular. Una capella no és més que un lloc destinat a l'oració i pietat domèstica.

1. DE RIEGER, Pablo José, *Instituciones de Jurisprudencia Eclesiástica: Tomo 4; Libro 3º De las Decretales: Tratado del Clero. Parte Segunda: Tratado del Clero Regular, Libro III, Título XXXVII, Artículo 671*. Pág. 65

2. VINUESA HERRERA, Rosalía María, *Estudio de los Oratorios domésticos y Capillas privadas en los siglos XVII y XVIII a través de la documentación conservada en el Archivo General del Arzobispado de Sevilla*.

L'origen dels oratoris en les cases particulars es remunta al començament del cristianisme. Però esta mostra de religiositat popular, carent de vigència a la societat actual, va tindre molt d'arrelament al llarg de segles, aportant una detallada visió de la societat. El Concili de Trento (1545-1563) suposarà en Espanya, i especialment a partir del segle XVII una reafirmació de la religiositat popular, especialment en les expressions més públiques i populars. L'altra cara de la moneda serien les manifestacions de la pietat popular en l'àmbit més privat, dins dels domicilis particulars. Les representacions iconogràfiques de Crist, la Verge i els sants, dins de les vivendes, en l'època moderna, agafaran major protagonisme en disposar d'oratoris privats. Però, cal assenyalar que esta mostra de devoció popular, a més d'una demostració de FE, era també una manifestació social de les persones o famílies més importants i influents.

A principis del segle XVIII, una florent burgesia ennoblida, que buscava reconeixement social, ja no considerava que la propietat fora sols una forma d'abastiment propi o d'explotació. El creixement de riquesa i posició social va adquirint forma en les finques amb jardins i estanys, i en el patrimoni moble com joies, quadres, mobiliari, vestimenta, etc. En esta carrera trobem el fet d'aconseguir indulgències per a poder tindre oratoris en cases, masos, etc. Però tot el que

hem mencionat sols era un vessant dels objectius. L'altra era no deixar de banda cobrir les necessitats espirituals de familiars, treballadors, mitgers, etc. Esta segona finalitat la trobem clarament en la documentació referent al mas del Serafí, en plena serra Mariola.

Gerónimo Silvestre³, mestre peraire, veí d'Alcoi, va construir una ermita o oratori rural, en l'heretat del Serafí, que posseïa al terme de Bocairent. La seua intenció era que els veïns del voltant, dels que especifica que eren molts, pogueren complir el precepte d'escoltar missa els dies colendes, també els de devoció, així com altres conveniències, que repercutirien en benefici dels fidels, tant en el que és temporal com espiritual.

Així el 14 de novembre de 1772, D. Enrique Castellví i Monsoriu⁴, canonge de l'Església Metropolitana de València, Baró de Marsà en el Principat de Catalunya, i visitador general de la Diòcesi de València, seu vacant, facultat al Doctor D. Luís Candela prever i beneficiat, resident a la Parròquia de la Vila de Bocairent, perquè inspeccione la nova construcció, per veure si complia en els manaments dels decrets pontificis. Per efectuar l'encàrrec, mossén Candela es desplaça personalment a visitar el nou ermitori, certificant que:

Porta Serafí

Porta Casa Chaquero

3. Oratoris Privats. Bocairent (1939-1950). APB. Sig. 3.17.25.

4. Visitador de València. Seu vacant. Tomás de Azpuro va faltar el 7 de juliol de 1772. Fins el 13 de setembre de 1773, no va ocupar la seu episcopal Francisco Fabián i Fuero.

“En cumplimiento de la comisión, que antecede, me constituí personalmente en el día 7 del mes de agosto del año 1773 en la masía de Gerónimo Silvestre, llamada comúnmente del Serafí, sita en el término de esta villa de Bocayrente, y encontré un ermitorio nuevo, perfectamente construido, separado de la referida masía, bien adornado, con su retablo de perspectiva, y lienzo del Señor San Gerónimo, a cuyo honor está dedicado, y cerrado con puertas que salen al campo y con todos los demás requisitos, y que encontrándola con las circunstancias referidas en el día 8 de los referidos, la bendecí según previene el ritual Valentino, pág. 379, y concluida la bendición, celebré misa según el ritual de la Santa Madre Iglesia. I para que conste en los tiempos devenideros, doy la presente firmada de mi mano y sellado con el sello de esta en Bocayrente a 9 de agosto de 1773”.

ELS LLIBRES D'ACTES DE VISITES PARROQUIALS

Les visites pastorals són un instrument pastoral i un acte administratiu de govern d'una diòcesi de part d'un bisbe. En elles es comprovava l'estat material de la parròquia i el moral i espiritual del clero i els laics. Als segles passats tot era inspeccionat i fiscalitzat. Després del Concili Vaticà II, en les visites pastorals prima el caràcter apostòlic i evangelitzador del bisbe, per damunt del d'inspector.

Les actes de les Visites són una considerable font d'informació. Desgraciadament, van patir una gran minva al conflicte de 1936-39, per això a l'arxiu parroquial de Bocairent, no se'n conserven anteriors a eixes dades.

En 1944 la Parròquia de l'Assumpció de Nostra Senyora de Bocairent rep la visita pastoral. En l'informe que redacta el rector D. Mariano Peris Sabater⁵, per presentar a l'arquebisbat, trobem una radiografia de la població: parla de l'estat de les dependències religioses, de les confraries i associacions, de la situació de la joventut local, dels capellans que atenen les necessitats dels feligresos, de les festes que se celebren..., i com no, dels oratoris. Aporta una relació en la qual diu que hi ha tres dins del poble: el de la casa de N'Amparo Belda Juan, el de la casa de D. Sixto Belda i en els locals de la Secció Femenina de Falange. Completa el llistat anomenant quatre fora del poble, en els masos de *La Derrota*, *Chaquero*, *Peña Nueva* i *Rincón*.

La següent visita de la qual tenim constància és la de 1951⁶. El 13 de juliol, va vindre a Bocairent l'arquebisbe de Methymna, Emilio Lissón Chávez⁷, per delegació de l'arquebisbe de València Marcelino Olaechea Loizaga. En esta ocasió D. Mariano Peris aporta una informació semblant.

Al parlar dels oratoris o capelles privades enumera el del senyor Sixto Belda, al carrer Jose Antonio, 24, també el de Na Maria Belda Pérez, en la seua finca de La Derrota, un altre, el de la senyora María de Guzmán Fernández-Castelao en Villa Rosario, facultat per tindre Reservat, el de D. Pedro Calabuig Trenor, en la finca La Peña, i per últim, el del senyor Miguel Sempere en La Borrera.

A les visites pastorals posteriors ja no se'n parla d'ells. Però en els expedients de reconciliació d'ermites, capelles i oratoris hi ha constància d'alguns més.

Casa germans Belda Domínguez

La Derrota, anys 30

5. Informe de la Santa Visita Pastoral (copia). Bocairent (1944). APB. Sig. 02.010

6. Informe de la Santa Visita Pastoral (copia). Bocairent (1951). APB. Sig. 02.010

7. Nascut a Arequipa (Perú) en 1872, va faltar a València en 1961. Conegut com el Bisbe dels pobres. Methymna és una ciutat de l'illa de Lesbos, a Grècia.

Si recorrem a la memòria oral dels bocairentins més majors, ens parlen de prou més, encara que queden pocs vestigis.

LES RECONCILIACIONS DESPRÉS DE LA GUERRA CIVIL

En acabar el conflicte, tots els esforços es van dirigir cap a la reconstrucció, per tornar a la normalitat de la vida. Als fons de l'arxiu parroquial trobem una relació d'ermites i oratoris que sol·liciten a l'arquebisbat la recuperació de l'ús. En esta ocasió, deixarem de banda les ermites i alguns oratoris d'ús semipúblic, per parlar d'un xicotet recull de capelles privades, per no allargar massa el treball.

Així per a reconciliar-los s'havia de comprovar la idoneïtat del lloc, en una revisió duta a terme pel rector o vicari corresponent. Els visitadors havien de verificar si l'oratori s'encontrava separat de les dependències d'ús domèstic i si estava compost i adornat decentment. També havien d'assegurar-se de què l'altar i ornaments (casulles, albes, estoiles, tovalles, corporals, purificadors, calzes, patenes, etc.) comptaven amb la deguda decència. Verificat i emés l'informe, es podia concedir la llicència per tornar a celebrar missa.

El primer que obté el corresponent permís es tracta de D. Pedro Calabuig Trenor⁸, per a l'oratori del seu mas de la Peña. El rector de Bocairent, D. Estanislao Boluda⁹, demana al Vicari General autoritzar a qualsevol capellà de la Parròquia, reconciliar-lo abans del diumenge 27 d'agost de 1939, per poder oficiar la primera missa després de la finalització de les hostilitats. Esta sol·licitud, emesa el 23 d'agost del mateix any, va aconseguir el vistiplau l'endemà.

Posteriorment, el 19 juny de 1943, és el torn dels germans Sixto i María Desamparados Belda Domínguez. El canonge de la catedral de València Guillermo Hijarrubia Lodaes¹⁰ certifica que, en l'oratori privat de les seues residències, tant al poble com a qualsevol altra localitat de la Diòcesi, i sempre que reunisquen tots els requisits canònics i litúrgics prescrits, puguen celebrar missa resada tots els dies de l'any. Aclarix que la llicència ha de ser renovada al cap de deu anys.

D. Guillermo Hijarrubia, en qualitat de canceller-secretari de l'Arquebisbat, atén també, la petició del veí d'Alcoi Enrique Gosalbez Gisbert, el juliol de 1950, per a poder celebrar missa en la finca El Serafí. En la sol·licitud, el Sr. Gosalbez especifica que en 1773 es va construir una ermita, en la que des d'aquella

data s'ha oficiat missa els mesos d'estiu, facilitant als estiuejadors complir en el precepte dominical. Per obtenir el permís, En Mariano Peris Sabater, rector ecònom de Bocairent, aporta més informació, aclarint que l'oratori havia estat en ús fins uns quatre anys abans, en què per culpa d'unes fortes nevades¹¹ va ser destruït, però la família l'havia reconstruït i volia saber si s'havia de tornar a beneir. El canceller-secretari demana saber si va ser reconciliat després de guerra i si el propietari era benefactor de la parròquia, del seminari o dels pobres.

Prèviament, el 30 de juny d'aquell mateix estiu de 1950, mossén Peris Sabater ja havia rebut de l'arque-

Antic oratori de La Peña

bisbat el manament de visitar i fer un informe dels oratoris de la seua demarcació parroquial. El resum del seu testimoni és el següent:

1. El meu feligrés En Sixto Belda Domínguez té l'oratori privat en el seu propi domicili, al carrer Bisbe Miró, 37. El vaig encontrar prou complet en tot allò que és necessari per a celebrar el Sant Sacrifici de la Missa, havent advertit solemnement i ell ha promés complir-ho, de què l'estança de l'oratori pareix més un saló per rebre visites que un lloc destinat sols a la celebració de la Santa Missa i l'oració. Confia en el fet que, donada la seua pietat i la seua posició econòmica, prompte tindrà remei.
- 2.- La feligresa N'amparo Ibáñez Belda, en sa casa del carrer Jose Antonio, 24, vivenda heretada dels seus pares, ja difunts, hi ha un oratori privat, en què té tot el que és ornamental i decorós necessari perquè el dit oratori siga exemple i model. Va acompanyat de la còpia d'un rescripte¹² datat el 4 d'octubre de 1932.

8. Pedro Calabuig Trenor va contraure matrimoni amb María de los Desamparados Mazarredo Trenor. La propietat continua perteneixen als seus descendents, encara que l'oratori està fora d'ús.

9. Oratoris Privats Bocairent (1939-1950). APB. Sig. 3.17.25.

10. Guillermo Hijarrubia va ser també Dean de la Catedral, President de la Junta Diocesana d'Art Sacre i membre del Centre de Cultura valenciana, entre altres.

11. L'any 1945 la nostra comunitat va patir una gran baixada de temperatures i fortes nevades.

12. Rescripte: resposta escrita pel Papa sobre una sol·licitud de gràcia, privilegi o dispensa.

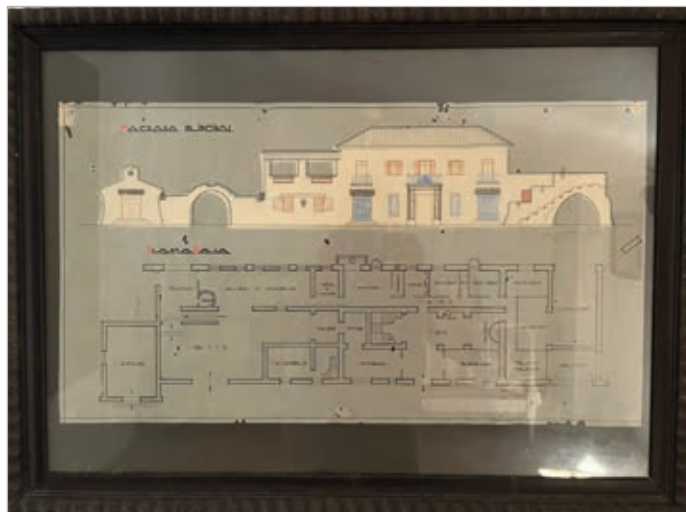

Oratori Casa Chaquero

3. La Senyora María Belda Pérez, viuda del Sr. Antonio Bernat Ferre, en la finca que té a l'eixida del poble, anomenada La Derrota, posseïx un oratori privat, proveït de tots els detalls necessaris, exceptuant les casulles verdes i negres, que ella comprarà. Mentrestant podrà utilitzar els ornaments de la Parròquia. Acredita la legitimitat de l'oratori, la còpia del rescripte, escrit en llatí, de Benet XV, datat el 14 de maig de 1921 a favor del seu difunt marit i de tota la família.

4. La Sra. María de Guzmán Fernández-Castelao és propietària d'una finca a uns 2 km del poble, molt prop de la carretera de porta a Banyeres. Esta finca du per nom "Villa Rosario", encara que és més coneguda com a Casa Chaquero. Esta senyora passa habitualment tot l'estiu allí, on hi ha un oratori amb Reservat, segons ho acrediten documents d'este arquebisbat datats el 13 de desembre de 1947, pels que es prorroga la llicència del Reservat. En este oratori no falta cap detall. Però a més, dedicat exclusivament al servici religiós de l'oratori, hi ha un capellà, el ministeri del qual beneficia també a les cases de camp de l'entorn.

5. D. Pedro Calabuig Trenor té una finca denominada La Peña, a sis quilòmetres del poble, en direcció a Banyeres, no lluny de la carretera que porta a este poble. Allí hi ha un oratori que no té defecte en qui és essencial, però encara vol ornamentar-lo més, especialment en les parets interiors. L'oratori pareix ser públic, perquè la porta dona al carrer. No obstant això, el document que adjunta acredita que té permís per a oratori privat en qualsevol lloc de l'Arxidiòcesi en què s'encontre el sr. Calabuig. Esta credencial va signada per l'arquebisbe Prudencio Melo y Alcalde, datat al 12 de juliol de 1941. Assegura tindre també permís d'oratori pú-

Plànols de La Peña

blic, però no pot acreditar-lo a l'haver perdut la documentació en la passada guerra civil.

6. L'estiu passat es va concedir permís a En Miguel Sempere per celebrar la Santa Missa en l'oratori públic que té instal·lat en la seua fàbrica anomenada La Borrera, situada a uns 16 quilòmetres de la població, en direcció a Banyeres, en la part alta de la serra Mariola. El vaig visitar i comprovar que reuneix totes les condicions requerides.

En Mariano Peris signa estes declaracions el 16 d'octubre de 1950.

PINZELLADES DELS ORATORIS BOCAIRENTINS HUI EN DIA

En l'actualitat, la majoria d'estos oratoris han desaparegut. Uns s'han transformat en magatzem, altres en cases per als mitgers. Alguns han desaparegut en les remodelacions de les cases o dels masos. N'hi ha que estan en procés de restauració, o es conserven en prou bon estat. Però cap d'ells està en actiu, no s'oficien misses ni hi ha Reservat.

Fem un repàs dels anomenats¹³ i observem el següent:

L'oratori dels germans Sixto i María Desamparados Belda Domínguez. Potser és el que millor es conserva actualment i l'únic dins del nucli urbà. Esta capella privada ocupa els tres balcons del primer pis de la façana principal de la vivenda familiar al carrer Bisbe Miró. En l'actualitat està en procés de restauració. Dedicada a la Mare de Déu del Desamparats, conserva la imatge original, salvada de la febra iconoclasta de 1936, al vestir-la com si fora la nina de la xiqueta de la casa. Cal assenyalar que la senyoreta Amparo Belda anava en cadira de rodes.

L'oratori de la casa Ibáñez. A Bocairent són molts els que recorden la casa senyorial que hi havia on ara s'alça un edifici de pisos, damunt de les oficines de Cajamar, al carrer Sor Pietat de la Creu. Era la

13. Les dades dels oratoris als quals fem referència en este apartat, han sigut aportades pels propietaris, familiars directes o mitgers.

La Derrota

residència de la família Ibáñez Belda. El matrimoni format per Juan José Ibáñez Belda i Amparo Belda Juan també tenien a sa casa del carrer Alfonso XII un oratori. Dedicat a la Verge dels Desamparats, tenia a la seua dreta una imatge del Jesuset de Praga. Esta senyora era molt aficionada a visitar antiquaris i va adquirir calces, patenes i altres peces d'orfebreria religiosa antiga. El matrimoni va tindre sis fills, que rebien els sagraments en la mateixa capella. Durant la guerra civil, els van requisar el contingut de major valor, especialment el que era d'or¹⁴. En arribar la pau, van demanar la reconciliació i quan va faltar en 1947 la senyora Amparo Belda, el seu taüt va ser vetlat allí. La casa la va heretar una filla fadrina, també de nom Amparo. Quan la va enderrocar per fer la nova construcció, van desaparèixer les empremtes que pogueren quedar de la capella.

La Derrota. Este oratori, construït quan es va reformar l'antic mas, per convertir-lo en la imponent casa que ara encontrem, ha sigut testimoni de molts esdeveniments històrics que han envoltat la vida d'Antonio Bernat i María Belda. Durant la guerra civil va acollir el Consolat Xinès¹⁵, el que no va evitar que fora assaltat per integrants del Front Popular. Furtaren entre altres l'automòbil del matrimoni. En els anys d'esplendor, per allí van desfilars molts rectors, dels que cal destacar els seminaristes xinesos que van salvar de la mort en esclatar la revolució a la Xina¹⁶. També, l'anterior cronista de Bocairent, D. Francisco Vañó Silvestre (Paco el del Retiro), com a missacantant va tindre de padrina a Na María, sent el posterior convit en La Derrota.

En perdre la seua utilitat, es va convertir en un magatzem, on anar dipositant mobles i altres objectes que han anat perdent profit.

Llidoner Casa Chaquero

Enreixat finestra Casa Chaquero

Villa Rosario o Casa Chaquero. La senyora María de Guzmán y Fernández-Castelao reunia els requisits per concedir-li l'oratori. A més de la seua pietat i religiositat, s'unia el fet d'estar prostrada en una cadira de rodes. Casada amb Juan Ferrándiz Mergelina, veí d'Albaida, passava els mesos d'estiu a la finca que posseïen a Bocairent¹⁷.

14. Segons Mª Dolores Navarro Ibáñez, neta de Juan Jose i Amparo, en l'oratori va ser batejada l'any 1938, en plena guerra civil, d'amagades. Dels ornaments van poder salvar un calze de 1935, estrenat per a la boda de son tio José. En l'actualitat ha sigut donat a la Parròquia.

15. Sempere Doménech, M.J. Bocairent, consulado general de China. PFSB, 2003

16. Sempere Doménech, M.J. Cronista Mossén Vañó Silvestre. PFSB, 2010

17. En l'actualitat, la propietària és Na María Desamparados Ferrándiz Ferragud, marquesa de Colomer, neta de María Guzmán.

Esta capella, com era habitual, s'edificà en data posterior a la construcció del mas. Possiblement, foren els problemes de mobilitat de Na Maria, junt amb la seua religiositat els que dugueren a fer que adossat a la casa principal es fera l'obra. Des de la sagristia, es podia accedir a la planta baixa del mas, on residien els mitgers. El primer pis l'ocupaven els propietaris. En la cambra del matrimoni es va obrir una finestra, que es va cobrir amb un enreixat de fusta (com en els convents de clausura), que donava a la capella. La finalitat era que la senyora poguera participar en la missa sense desplaçar-se de les seues dependències. Tots els diumenges s'oficiava missa per D. Miguel, un rector amic de la família. Acudien moltes persones del voltant, i, per això, a voltes, no cabien en l'oratori i se situaven baix del llidoner que hi ha enfront de la porta d'entrada. Tenia també confessional, perquè el rector administrara el sagrament de la penitència. Durant la guerra civil, el iaio dels actuals mitgers va ser l'encarregat d'amagar els ornaments, els gots sagrats i els objectes litúrgics, per evitar que foren destruïts o balafiats. En la dècada dels anys 80 del segle passat, la finca era lloc d'estiuejar de les monges clarisses. Una de les filles del matrimoni, havia professat al convent de les clarisses de Villarubia de los Ojos, un poble de Ciudad Real. Quan venia, sempre l'acompanyaven altres religioses del seu convent.

L'edifici, encara que desmantellat de la majoria dels seus elements religiosos, es manté en bon estat. De fet, fa uns anys, per culpa d'unes filtracions, va caure el trespòl, fet de bigues de fusta, canyís i algeps. S'ha restaurat tot, deixant-ho en perfecte estat.

La Peña: Cal assenyalar que abans d'esclatar la guerra, D. Pedro Calabuig tenia prevista una remodelació del mas i ampliació de la capella, com podem veure als plànols que acompanyen el treball. El temps de lluita va truncar els seus plans. Tres anys després, ja no els va dur a terme. Els esforços els va destinar a reconstruir tots els desperfectes ocasionats en convertir La Peña en una colònia infantil¹⁸ per acollir xiquets refugiats de diferents llocs d'Espanya.

Quan l'oratori va deixar de complir la seua funció, o siga atendre les necessitats espirituals dels membres de la família Calabuig i els *maseros* del voltant, aquelles dependències van canviar d'ús per allotjar als mitgers, la família Tortosa, fins que es van traslladar a viure al poble. En l'actualitat, part del seu contingut ha sigut donat a la Parròquia.

La Borrera. Este mas, que també ha acollit una fàbrica tèxtil, fa molts anys que està en desús. En estos moments, la nombrosa vegetació que el rodeja impedeix apreciar la façana.

Altres masos com el Pou, la Umbria, etc., a penes guarden vestigis dels oratoris, que perduren en la re-

Confesioniari Casa Chaquero

tina i memòria dels majors. Menció a part mereixen els de Guillella, Santa Bàrbara i Santo Tomás.

Com a conclusió, cal destacar que açò és un camp molt ampli, i que encara queda molt per investigar, sobre este assumpte, en l'àmbit local. També cal comentar que hi ha particulars que no volen referenciar els seus oratoris i preferixen quedar a l'anonimat.

Per tant, este treball sols pretén ser una pinzellada per a futures investigacions més profundes i completes, perquè els oratoris, a més del seu aspecte religiós, formen part del nostre patrimoni, de la nostra història i cultura.

Sols em queda agrair l'ajuda de les corresponents famílies i als germans Sanz Ferre per la informació, els testimonis orals i les fotografies.

Mª Josefa Sempere Doménech

*Arxivera-Bibliotecària
Cronista Oficial de Bocairent*

18. Sempere Doménech, M.J. Las colonias escolares y los refugiados en Bocairent durante la guerra civil. PFSB, 2011.

L'escultor-arquitecte Joan de Sales i el Sant Crist de Bocairent

1. INTRODUCCIÓ

1.1. El segle XVI va ser el Segle d'Or de Bocairent

perquè va tenir un gran creixement econòmic i demogràfic que es va reflectir en la construcció de moltes de les actuals obres arquitectòniques, pictòriques, escultòriques... considerades com símbols culturals i artístics de Bocairent. Per exemple, l'Església Parroquial, el convent de les Agustines, el pont de Darrere de la Vila, el Retaule Major de l'Església Parroquial, pintat per Joan de Joanes, les seues filles i el fill, etc. Molts bocairentins varen tenir càrrecs importants en les institucions religioses, en els gremis de pintors, en la Universitat ...

L'any 1519 esclatà al Regne de València i el 1521 a Mallorca la revolta de la Germania. Va ser la primera revolució moderna contra els nobles, que continuaven actuant com a senyors feudals, dels camperols i dels menestrals. Carles I, que ja havia sofert a Castella la revolta de "Las Comunidades" per part dels nobles feudals castellans, ja que havia volgut modernitzar els seus regnes hispànics, va adoptar una postura arcaïtzant, posant-se a favor dels nobles feudals.

Bocairent roman fidel a Carles I i les seues directrius. Sortirà beneficiada perquè evitarà les fortes multes amb què es van castigar les viles agermanades. Així mateix, va aconseguir favors reials com rebre 1000 ducats de Carles I i el permís per celebrar una fira una vegada a l'any el primer dia de setembre fins al quinze d'aquest mes. També poder fer un mercat setmanal cada dimarts.

1.2. Una de les obres que es van fer al segle XVI va ser l'ermita del Sant Crist. La seua construcció està unida a una bella llegenda:

El 1536 varen arribar al poble dos pelegrins que suggeriren als bocairentins que haurien de construir una ermita damunt de la muntanya nord que separa el terme de Bocairent del d'Ontinyent. Els veïns es varen negar perquè s'estava construint l'església parroquial que costava molts diners. Una vegada se'n van anar els pelegrins, van començar a aparèixer cada nit tres llums damunt de la muntanya del nord. Els sorpresos veïns van interpretar aquestes llums com el desig de Déu de què hauria de construir-se la dita ermita.

Ermita del Sant Crist. Segle XVI-XVII

Varen començar a construir-la aquest mateix any. Amb estil gòtic. Tot el poble va participar en la seua construcció en persona i econòmicament. El 10 d'agost, dia de Sant Llorenç, es va celebrar la primera missa, malgrat que només estava construït el presbiteri. La festa de les tres llums es continua celebrant cada any.

Es va construir una segona ermita en el camí de pujada al Sant Crist, la de la Soledat el mateix any que l'ermita del Sant Crist i un convent de beates recluses al costat de l'ermita del Sant Crist. El papa Pau III (1534-1549) va concedir a les ermites les mateixes indulgències que les de la basílica de Laterà.

Els bocairentins van pensar a col·locar una estàtua de Crist en la Creu i els dos lladres. Li van demanar a Mossén Esteve Molina, capellà de l'església de Sant Martí de València, que era de Bocairent, que cercara un bon escultor.

Ell els va recomanar a Joan de Sales, que era un escultor molt famós pels seus treballs, primer al Regne d'Aragó i després al Regne de Mallorca, d'on acabava de venir. El Sant Crist va estar fet a mitjan novembre del 1537 i els dos lladres, sant Dimas i Gestas el maleit, l'abril de 1538.

El Sant Crist va ser beneït pel bisbe Miquel Maïques, de l'orde agustí també bocairentí, el 21 de novembre de 1537, i el varen pujar a l'ermita el 22 de novembre en una solemne processó, després d'haver estat a l'altar major de la parròquia.

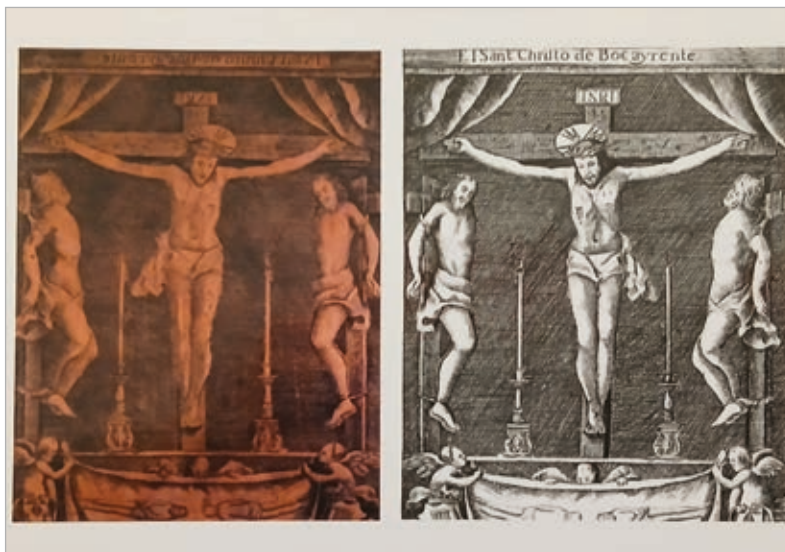
Sant Crist de Joan de Sales, 1537

El Sant Crist va ser baixat en processó cinc vegades:

- La primera, l'any 1617 quan s'estava sofrint una forta sequera.
- La segona, el 4 de juny de 1813 per evitar que passés a mans dels francesos durant la Guerra d'Independència. La van guardar en la capella del Rosari de l'església parroquial.
- La tercera, el 23 d'agost de 1885 motivada per l'epidèmia de còlera que havia infectat Bocairent. La tornaren a l'ermita el 13 de setembre del mateix any.
- La quarta, del 12 de març de 1953 al 2 d'abril perquè se celebrava la Santa Missió.
- La quinta, el 12 de març de 2016 fins al 2 d'abril amb motiu del Jubileu de la Misericòrdia.

Litografia d'un gravat a burí sobre planxa de coure del segle XVIII al museu parroquial de l'Assumpció de la Mare de Déu de Bocairent

Postal de quan va ser exposat a "La llum de les imatges" en Alcoi

Sant Crist de José Sellés Achotegui, 1940

Imatge del Sant Crist i els dos lladres en les seves creus de Joan de Sales principi del segle XX

L'escultura que baixaren les tres primeres vegades era la de Joan de Sales. Com va ser destruïda i cremada el 10 d'octubre de 1936 al començament de la Guerra Civil, les dues darreres vegades varen baixar el Sant Crist que havia esculpit l'escultor valencià José Estellés Achotegui el 1940. Aquesta és la imatge actual que roman a l'ermita del Sant Crist. Els lladres també varen ser trencats i cremats.

Don Enrique Beneyto Bernàcer, en la seua obra "LA REVOLUCIÓN EN BOCAIRENTE" explica en la segona part del seu document "LA REVOLUCIÓN ROJA" que el 23 d'agost de 1936 un grup de milicians varen pujar al Sant Crist per trencar la imatge del Crist i cremar-la. Però la gran devoció que aquesta produïa en tots els del poble els va impedir fer-ho. Quasi dos mesos més tard, després d'haver begut molt d'alcohol per tenir forces per fer-ho, van tornar a pujar el 10 d'octubre i van trencar i cremar la imatge de Crist i la seua creu. També varen destruir les estacions de pedra del Viacrucis, construïdes en el segle XVIII. D'aquella imatge de Joan de Sales només es van salvar la corona, els claus i trossos de la creu, que va guardar dona Maria Belda, l'ama de la finca La Derrota, cònsol de la Xina, que va ser la que va pagar l'escultura que va fer José Estelles el 1940 com una rèplica de la de Joan de Sales.

El beateri va ser suprimit el 1620. El 1639 van desfer l'ermita del Sant Crist perquè la trobaven massa fonda i obscura. Van fer l'actual i en ella van posar el Sant Crist i els lladres de Joan de Sales. També van refer l'ermita de la Soledad. El 1651 es fan les voltes del camí que puja a les ermites i dues creus de pedra: una enfront de l'ermita del Crist, l'altra en la primera volta (on està ara la Casa de Pilatos). La del Santuari es conserva encastada en la paret del campanar. La de la primera volta va desaparèixer en el segle XVIII quan es van construir les casetes del Viacrucis.

L'actual ermita, del segle XVII, té tres edificis: l'hostal (l'antic convent), la casa del capellà i l'església. L'església és de planta rectangular, amb capelles al costat de la nau, d'estil neogòtic amb campanar adossat. Està a 730 m d'altitud.

2. JOAN DE SALES, IMAGINER, ESCULTOR I ARQUITECTE

2.1. Damià Forment Cabot i el seu taller

Damià Forment va ser un escultor renaixentista valencià, nascut el 1480 a València, mort a Santo Domingo de la Calzada el 1540. Va tenir una gran fama i reconeixement. És considerat un dels grans escultors de la Corona d'Aragó, dels primers introductors del Renaixement italià a la Corona d'Aragó i la Corona de Castella.

Fill de l'escultor Pablo Forment i de Beatriu Cabot. Es formà a València en el taller de son pare i amb el seu germà major Onofre Forment. El 1499 es casa

Retaule del Pilar a Saragossa

amb Jerònia Alboreda. Entre 1500-1503 col·labora amb son pare i el seu germà en el Retaule Eucarístic del Convent de la Puritat de València (ara Museu de Belles Arts). També en el Retaule major de la Col·legiata de Gandia i el Retaule de Sant Eloi de l'Església de Santa Catalina de València.

El 1508 mor son pare i es fa càrrec del taller el seu germà Onofre. Ell se'n va de València, possiblement a Itàlia. De les seues obres valencianes destaquen el citat "Retaule de la Puríssima Concepció" al Convent de la Puritat de València (1500-1503) i el nou "Retaule de Sant Eloi", de fusta, pel gremi d'argenteres, a Santa Catalina que va realitzar amb el seu germà Nofre Forment el 1509. Com a pintors intervindran els Hernando. Però no els va agradar als argenteres i, més endavant, el 1534 l'encarregaren a Vicent Macip i el seu fill Joan Macip (Joan de Joanes).

El 1509 se'n va a Saragossa on li han encarregat el retaule major de la basílica del Pilar. El va realitzar amb alabastre policromat, amb guardapols de fusta. Està dedicat a l'Assumpció de Maria. L'arquitectura del retaule és d'estil gòtic final, però les escenes figuratives són renaixentistes. El va acabar el 1518.

A Saragossa obrirà un taller, on tindrà grans deixebles com Joan de Sales i Gregorio Pardo. Farà dos retaules més a Saragossa, els retaules majors de l'església de Sant Pablo i el del San Miguel de los Navarros. Del 1520 a 1534 fa el retaule major de la catedral d'Osca semblant al del Pilar, però centrat en la passió de Jesús, també d'alabastre i fusta. Va realitzar més 25 retaules posteriors. Entre ells destaca el Retaule del Monestir de Poblet (Tarragona), d'alabastre blanc (1527-29).

El 1537, en novembre, va començar a fer el Retaule Major de la catedral del Salvador de Santo Domingo de la Calzada. Està realitzat amb fusta, però la part inferior en alabastre. Allí va morir el 1540. El retaule estava quasi acabat. L'ajudava Joan de Sales i altres deixebles. Està considerada una de les seues millors obres, juntament amb el retaules majors de l'Església del Pilar de Zaragoza i el Retaule del Monestir de Poblet.

2.2. Joan de Sales

Era fill de Joan de Sales sènior, escultor mallorquí, que havia emigrat a Saragossa i era veí d'aquesta ciutat on tenia el seu taller. Va néixer a Saragossa ca. 1497 i va morir a València el 1538. Va començar a aprendre l'ofici d'escultor al taller de son pare. Però el 18 de març de 1515, per millorar la seua formació, fa un contracte per la seua entrada com a aprenent de l'ofici d'imaginaire amb Damià Forment.

El 1523 va fer les escultures del retaule de Sant Miquel de la Catedral de Jaca amb Gil Morlanes el Jove i Gabriel Yoli (Varipont c. 1470 - Terol 1538). Eren de fusta tallada policromada.

El 1524 fa el Retaule de Sant Cosme i Sant Damià de la Catedral de Terol juntament amb Yoli. En aquesta mateixa ciutat, el Retaule Major de Sant Pere de l'Església de Sant Pere també amb Yoli.

Retaule de Sant Cosme i Sant Damià.
Catedral de Terol, 1524

El 1526 és enviat a Mallorca per Damià Forment perquè el Capítol Catedralici de la Catedral de Palma li demanà un arquitecte i escultor del seu taller (en antelació ja havia enviat a Fernando de Coca per pintar el Retaule de la Cartoixa i del Convent de Sant Domènec a Palma i, probablement, als francesos Antoine Dubois i Philippe Fullau per esculpir a lo "romano" algunes de les cadires del cor catedralici) i altres diferents treballs d'escultura referits al cor catedralici.

El dia 22 de febrer pactava amb el capítol de la Seu la realització del portal de cor catedralici amb pedra de Santanyí, així com les dues crosses en fusta de noguer que havien de delimitar el cadiram a l'entrada del cor.

Portal del cor renaixentista. Catedral de Palma, 1526

El 24 de febrer Joan de Sales, notarialment, firmava un altre contracte amb dos representants de l'església de Santa Eulàlia per fer una talla de fusta d'una Mare de Déu de l'Assumpció Adormida, tenint com a model la de la catedral del segle XV. Està jacent, és gran, vestida amb un hàbit daurat i estofat, cenyida amb un cingol que conté una inscripció en lletra gòtica "*Maria virgo exaltata est super choros angelorum ad celestia regna. Alleluya*", coberta amb un mantell daurat, amb plecs molt marcats, porta al cap una corona estrellada de fusta policromada, rostre seré, refinat, mans en actitud orant, els peus nus. És una escultura de bellesa renaixentista, molt idealista i mística.

Mare de Déu Adormida de Santa Eulàlia. Palma, 1526

Va tenir un gran èxit i li van encarregar altres Mare de Déu adormides:

- 1527 fa una Mare de Déu Adormida per la Parroquial de Valldemossa de fusta de xiprer.
- 1529 una mare de Déu Adormida per la Parroquial de Campos de fusta de xiprer de nou pams de grandària. Una altra Mare de Déu que se li atribueix és la que està al Museu de Mallorca, molt semblant a la de Santa Eulàlia, que era la de l'església de Sant Nicolau (1530).

Seran el referent per a moltes de les Mare de Déus posteriors: de les esglésies de Santa Creu, Sant Miquel, Convent de la Concepció... a Palma i altres pobles de l'illa de Mallorca. Plegaments adaptats a l'anatomia, policromies, daurats i estofats molt treballats són alguns dels registres que s'imitaran al llarg del segle XVI. Altres obres de Joan de Salas seran:

- Els dos púlpits de la Seu. El de la dreta és considerat una obra mestra del Renaixement europeu. Estan esculpides escenes de la vida de la Verge Maria i atlantes suporten el púlpit.

Púlpit de la catedral de Palma (1529-33)

Finestra de Can Juny, 1529 (Actualment al Palau Bartolomé March)

- El retaule de la Capella de les Ànimes de Sineu (1529)
- El relleu de la sepultura de Mossén Joan Minguet a la Parroquial de Santa Eulàlia (1530)
- El retaule de Sant Sebastià de la Seu (1531), desaparegut en el XVII
- El retaule de la Parroquial d'Orient (1534)

També se li atribueixen, per motius estilístics:

- La finestra del palau de Can Juny (1529)
- El frontal de l'armari de les relíquies de la Seu
- La sepultura del bisbe Arnau Marí de Santa Cecília, a la Seu 1530
- La decoració de la portada de la Posada de S'Estornell
- El sant Joan de l'antic retaule major de la Seu (retirat per Gaudí)
- Elements de la façana de la Casa de l'Almoina, on talla dos serafins a 1530 i una carassa a 1532.
- Etc.

Joan de Sales havia treballat a Aragó la fusta i l'alabastre. Però les tasques que li encomanaren a Mallorca li varen fer ampliar el ventall de la seua oferta professional. És un artista dotat de moltes qualitats en arquitectura, pintura i escultura, a més d'un gran treballador. Sempre innovador, renaixentista, superant el tardo-goticisme que imperava en Mallorca, obrint nous camins als artistes mallorquins que varen col·laborar amb ell, com el pintor Miquel Frau o els escultors Tomàs Amengual i Gaspar Gener. Va assumir la multiplicació en la presentació del vocabulari classicista, l'adaptació dels repertoris de les tècniques, de la renovació estètica, per tant, la normalització de la nova estètica renaixentista. Mallorca va representar la seua independència professional després de catorze anys vinculats als Forment. Va ser la seua maduració personal i professional.

Quan va arribar a Mallorca, va trobar un escenari artístic en l'escultura, pintura i arquitectura molt dins de les empremtes naturalistes tardo-gòtiques.

El 1529 es va casar amb Pràxedes Creix, filla de Jaume Creix, picapedrer, mestre major de la catedral, ja difunt. Cunyada de Miguel Burguera, que s'havia casat amb la seua germana Caterina i que va substituir al sogre en morir el 10 de juny de 1512, per tant, era el mestre major de la catedral en aquell moment. Va construir la Casa de l'Almoina, model de bilingüisme estilístic, de goticisme i renaixentista. Segurament l'estil renaixentista per influència del seu cunyat Joan de Sales.

A partir de 1532 la demanda artística de nous treballs va disminuint per Joan de Sales. Només se li documenta el 3 d'octubre de 1534 la seua intervenció en el Retaule de Sant Jordi de l'oratori d'Orient per pintar i daurar el dit retaule, seguint el model d'un retaule anterior de la mateixa església. A més d'acabar el Retaule de Sant Sebastià de la Seu.

No obstant això, és possible que fera altres obres com:

- L'oratori de Sant Feliu, capella d'una casa senyorial del segle XIII, reformada en el XVI "a lo romano" de la família de Can Thomas del Pedrís del Born, que la professora d'Història de l'art de la UIB Mercè Gambús defensa que és obra seua, basant-se en el repertori decoratiu de les seues dos façanes, idèntic a les composicions iconogràfiques de Joan de Sales.

Oratori de Sant Feliu, segle XVI

- Un altre portal de l'oratori d'un altre palau, d'un familiar de Can Thomas del Pedrís del Born, molt proper a l'anterior, que va ser traslladat a l'església de Santa Eulàlia en el segle XIX. També defensat per la professora Gambús pels mateixos motius que l'anterior.

El 30 de març de 1537 firma la liquidació del retaule de Sant Sebastià de la Seu i decideix anar-se'n a València.

Per què decideix anar-se'n?:

- a) Segurament decebut per la disminució dels seus encàrrecs. La seua primerenca mort li va impedir conèixer la reactivació que es va produir a Mallorca a partir de 1541, data de l'arribada de Carles I a Mallorca de camí a Alger. Tampoc va conèixer el ressò que les seues obres van tindre a Mallorca. Tant les seues obres catedralícies com les seues incursions en l'arquitectura civil, que van determinar el recorregut parlant de l'arquitectura de façanes de la Mallorca del cinc-cents. Així com la seua formulació de la retaulística, i la seua evolució en determinats tipus escultòrics com la Mare de Déu Adormida jacent o els Sants Sebastià, que varen ser models de moltes altres escultures semblants per obra d'escultors posteriors com Gaspar Gener, Tomàs Amengual o Antoni Verger.
- b) També és possible que Damià Forment el reclamarà quan li varen encarregar el Retaule Major de Sant Salvador de la Catedral de Santo Domingo de la Calzada.
- c) Tal vegada decideix anar-se'n de Mallorca cap a València, ciutat molt més gran i amb una alta activitat artística on pensava tindre moltes més ofertes de treball.

Allí muntarà el seu taller. Sabem que està ja a València a juliol de 1537, perquè el 18 de juliol de 1537 firma un document notarial amb Francesc Baró i Arcís Mas, jurats de la localitat de Sant Mateu (Castelló) per prosseguir la inacabada obra del retaule major de l'església parroquial de Santa Maria. Aquest retaule va ser cremat durant la Guerra Civil el 1936.

També col·laborarà amb Diego de Siloé (c.1488-1563) a algunes de les seues obres com el darrer pis de la torre plateresca de Santa María de Campo (Burgos) a 1537. Aquesta vila havia estat la cort temporal dels Reis de Castella a principis del segle XVI: Isabel la Catòlica, Joana I, Felip I.

Torre de Santa María de Campo. Burgos, 1537

També li va encarregar les escultures del Sant Crist i els dos lladres en les creus Mossén Esteve Molina, de Bocairent, capellà de l'església de Sant Martí a València, a qui li havien demanat les autoritats de Bocairent que cercara un bon escultor per fer-los. Li recomanaren a Joan de Salas com el millor escultor d'aquell moment. Va acabar el Sant Crist Crucificat a mitjan novembre de 1537. El 23 de novembre d'aquell any va ser col·locat a l'ermita, després de ser beneït el dia anterior pel bisbe Miquel Maïques, fill també de Bocairent. Els dos lladres, San Dimas i el maleït Gestas, i les seues respectives creus varen ser acabades i col·locades a l'ermita a finals del mes d'abril de 1538. Joan de Salas va morir el 27 de juny de 1538 a conseqüència de ferides que va rebre la nit de Sant Joan a València i està enterrat a l'església de Sant Martí de la dita ciutat.

3. CONCLUSIONS

Joan de Sales va ser un gran escultor renaixentista, també pintor i arquitecte, malgrat que va destacar per damunt de tot com escultor. Era un artista polifacètic que treballava tant la fusta com la pedra, l'escultura exempta i els relleus, i un molt bon decorador. Va tenir una gran influència en autors posterior mallorquins. Considerat un dels introductors del primer Renaixement, de caràcter italià, a Mallorca, on és molt conegut i reconegut. No tant a València a causa de la seua primerenca mort que li va impedir realitzar moltes altres grandioses obres.

El Crist crucificat i els dos lladres que va esculpir per l'ermita del Sant Crist de Bocairent eren dues obres d'art renaixentista de gran mestria.

Francisca Vañó Piedra

4. BIBLIOGRAFIA

- AVV, *La escultura del Renacimiento en España*, Ed, Gustavo Gili, Barcelona, 1931,
- AVV, *El esplendor del Renacimiento en Aragón*, Generalitat Valenciana, 2009
- AVV, *La escultura del Renacimiento en Aragón*, Zaragoza, 1993
- AVV, *Historia del Arte Espasa*, Barcelona, Espasa Calpe, 2004, p.723
- AVV, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol IV, p. 209-2013, Palma, Ed. Promomallorca, 1996
- AZCARATE, J. M., *Escultura del s. XVI, "Ars Hispania"*, vol- XIII, Madrid, E. Plus Ultra, 1958
- BAUÇA DE MIRABÓ GRALLA, CONCEPCIÓ, *La casa de l'Almoyna i la Catedral de Mallorca. Un diàleg entre el gòtic i el renaixement*, CESAG, Universidad Pontificia de Comillas, 2017
- BENEYTO BERNACER, ENRIQUE, *La revolución en Bocairiente*, Programa de Moros y Cristianos, Bocairent, 1984
- DOLÇ, MIQUEL, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 15, Ed. Promomallorca, p.46, Palma, 1988
- GAMBÚS, MERCÉ, *La incidència artística del taller de Damià Forment a Mallorca: Fernando de Coca (1512-1515), Antoine Dubois (1514), Philippe Fullau (1514-1519), y Juan de Salas (1526-1536)*, Palma, BSAL, 63 (2007), p.63-92
- GAMBÚS, MERCÉ, *L'obra de l'escultor Joan de Salas a Mallorca (1526-1538), Noves aportacions*, Palma, BSAL, 64 (2008), p. 255-280
- LLOMPART, GUILLEM, *Juan de Salas, escultor*, BSAL, 17, 1919, p. 255-256
- LLOMPART, GUILLEM, MATEO, ISABEL, BARCELO CRESPI, MARIA, *El cor, La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 108-113
- MATEU MULET, P.A. *Guia de la Seo de Mallorca*, Ed. Mallorquina de Francisco Pons, Palma, 1952, p. 12-14/109
- NAVARRO CABANES, JOSE, *Bocairent, geografia i història, Bocairent*, 2004, Ed. Vicent Satorres Calabuig, p. 163-186
- OLUCE, F., *Pedro Dorpa y los retablos de San Mateo, Vinaròs y Borriana*, "Primer Congreso de Història del Arte Valenciano", Adas, Valencia, 1993, p. 399-403
- ROSSELLÓ BORDOY, G. *Unos relieves de Juan de Salas recuperados por el Museo de Mallorca*, Palma, BSAL 47, 1991, 141-150
- ROSSELLO BORDOY, G., *De bell nou altres novetats entorn Joan de Sales*, BSAL 47, Palma, 1991, p. 263-265
- PALOU, J.M., *Joan de Salas*, Gran Enciclopedia de la Pintura i escultura a les Balears, Palma, 1998, Volum IV, p. 209-213
- SEMPÈRE DOMENECH, JOSEFA, *Baixada extraordinària del Sant Crist (Jubileu de la Misericòrdia)* del 12 de març al 2 d'abril, Parròquia Assumpció de Nostra Senyora, Bocairent, 2016 (fulletó),
- SOLER MOLINA, ABEL I JOSEP A. FERRE PUERTO, *Història de la vila de Bocairent*, Ed. Ajuntament Bocairent, 2003, p. 262
- VAÑÓ SILVESTRE, FRANCISCO, *Bocairiente. Fiestas a San Blas Obispo y Martir, Soldadesca, Moros y Cristianos*, Bocairent, 1982, p.57
- VAÑÓ SILVESTRE, FRANCISCO, *El origen de dos ermitas, el Santo Cristo y la Soledad de Maria*, Programa de fiestas de Moros y Cristianos, Bocairent, 1992
- VAÑÓ SILVESTRE, FRANCISCO, *Documentación sobre "La revolución en Bocairiente"* Programa de fiestas de Moros y Cristianos, 1984, Bocairiente
- VAÑÓ SILVESTRE, FRANCISCO, *Zeyt Abu Zeyt, La Minerva y el Santo Cristo*, Programa de Festes de Moros i Cristians, Bocairent 1983
- VICIANA, MARTIN, *Crónica de la ínclita y coronada Ciudad de Valencia*, 1564, libro III, pg. 364 de Regne de València

Les filanderes musulmanes

Proverbi domèstic del Govern de la casa:

“El pie en la cuna, las manos en la rueca, hila tu tela y cría tu hijuela”.

Mal Lara¹

La vida de les dones en l'edat mitjana no diferia molt del que actualment coneixem de la mateixa al llarg de la història. Principalment, estava destinada a la criança dels fills, la cura de la família i les faenes de la llar.

En el *Breviari Çunní* de Iça de Gebir² es descriuen les obligacions que tenien les dones musulmanes casades: «La muger tiene obligación deservir asu marido dela puerta adentro de su cassa y guisarle de comer y masar y criar sus hijos y hijas de entrambos ados y en la cama».

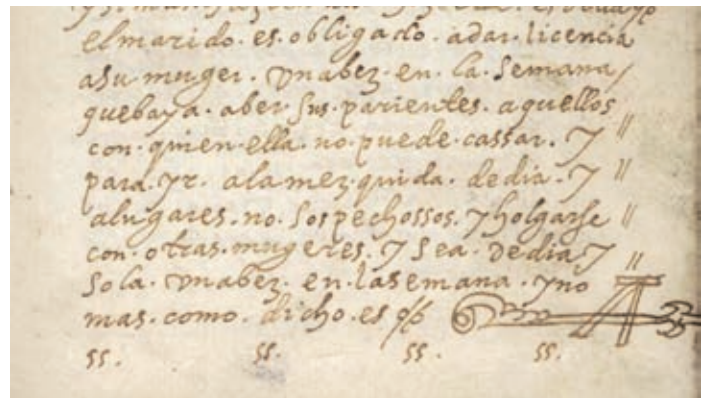
A més d'estos quefers, la majoria d'elles es dedicava a altres treballs secundaris molt comuns durant l'edat mitjana; filadores, teixidores, pentinadores, forneres o cuineres, van ser alguns d'ells, que es realitzaven ja remunerats, fora de casa per a ajudar a l'economia familiar.

També especifica la llei islàmica en el “capítol 37 dels casaments” com ha de ser un casament perquè siga legal, així com el que s'ha d'entregar en l'*acidach* (la dot): (Iša ibn Jābir, 1501-1600).

...y el aguali puede dar desu aber muebles lo que quiera por que casse con ella y porque le asegure en el acidaque aquella cantidad de quarto de dobla o ... arriba y no menos // y pasa esa cantidad aunque sea donzella virgen...

I les obligacions que té el marit envers la seua dona, entre les quals estaven els dies en què podia deixar-la eixir per a relacionar-se amb altres dones o anar a la mesquita (Iša ibn Jābir, 1501-1600)³.

Una de les activitats més usals i pròpies de les dones d'esta època era la de filar. Per això, a les cases on les dones musulmanes tenien entre els seus béns una filosa o qualsevol altra cosa de la seua propietat, estes podien utilitzar-les lliurement, ja que la llei

IŠA IBN JĀBIR (1462) *Breviari Çunní*. Obligacions del marit. ©BNE

Foto esquerra: Gravat sobre paper de J. Camarón Meliá (s.XVIII). Vestit domèstic de Mora en el Regne de Granada. ©BNE / Foto dreta: Gravat sobre paper de J. Camarón Meliá (s.XVIII). Plebea de Cantàbria. ©BNE

1. Juan de Mal Lara (1524-1571), famós humanista i escriptor nascut a Sevilla. Va ingressar en les Universitats de Salamanca i Barcelona i quan va tornar a Sevilla va fundar una escola de Gramàtica i Llatinitat. Va ser empresonat en 1561 per uns versos anticlericals i absolt uns mesos després.

En 1568 va publicar *LA FILOSOFIA VULGAR*: “Els refranys són la Filosofia que no mor”. En ells no es donen els vaivens dels canviants corrents ideològics. El refranyer viu del realisme, del concret, de l'experiència...

2. Iša ibn Jābir (1462).

3. El text està escrit en espanyol amb caràcters àrabs. És l'anomenada literatura aljamiada realitzada pels últims musulmans espanyols que van viure en territori cristià (s. XV i XVII).

islàmica permetia a la dona casada disposar dels seus béns i guanys sempre que esta clàusula constara en el seu contracte de matrimoni. Altres vegades era un obsequi que el nuvi entregava a la seua estimada en la seua *acidach*⁴, en este cas la filosa solia estar profusament decorada.

Este objecte, símbol de la dona de l'edat mitjana va ser present en les llars de les tres cultures; dones musulmanes, jueves i cristianes de qualsevol condició van fer ús d'ella, ja que el filat es considerava una activitat fonamentalment femenina, per la qual cosa era freqüent representar en els gravats de l'època a les dones amb una filosa.

D'alguna manera i dins de la mentalitat de l'època amb este simple instrument les dones van gaudir d'una "certa independència", ja que, encara que l'activitat tèxtil començava en la pròpia casa (filar), perquè la majoria dels teixits de l'àmbit domèstic es feien allí, l'aprovisionament de la matèria primera, cànem, llana o lli, i la venda dels seus productes manufacturats en els mercats va fer que isqueren de l'obscurantisme i es feren visibles per a la societat. Amb el seu treball les dones musulmanes van desenvolupar una xicoteta indústria domèstica on transformaven unes certes matèries primeres, fibres vegetals o animals en fil, amb una tecnologia senzilla al principi la filosa de mà, i una mínima inversió. Això va contribuir a augmentar en dones solteres i casades la seua precària, a vegades, economia familiar i en les divorciades i les viudes a fer d'això el seu mitjà de vida.

El lli al costat del cànem⁵, que segurament procediria de cultius pròxims a la població, va ser un dels materials vegetals més utilitzat en la indústria tèxtil⁶. La seua fibra era molt apreciada des de l'antiguitat per la seua finor, flexibilitat, longitud i resistència. Després de la recollida i preparació de les fibres tèxtils el procés de filat es feia amb la filosa.

Encara que la seua presència a la Comunitat Valenciana és molt primerenca, hi ha documentada una vila d'època romana dedicada al cultiu i transformació del lli a L'Ènova⁷. El cultiu va perdurar en el temps, ja que durant el segle XII es va continuar cultivant a les comarques centrals i, entre elles, la Vall d'Albaida.

També va destacar Bocairent per ser un important centre tèxtil en la producció de llana.

En diverses de les seues obres el cartògraf i geògraf Al-Idrīsī fa menció d'este hisn⁸, en el diccionari toponímic de la seua obra⁹ (1154), al·ludix a l'existència d'un castell en *Bukayrān*: «*De la ciutat de Xàtiva a Bocairent (Buk.y.rān) són quaranta milles cap a l'oest. [...] De Bocairent/Bukayrān (s.m.) a Dénia són quaranta milles, i del castell de Bocairent a la ciutat d'Elx hi ha quaranta milles*» (Nuz 557, ID ár. 192-3).

I en el "Llibre de Roger, clima quart, secció primera"¹⁰, descriu algunes característiques: (91) *...La fortalesa de Bocairent és resistent i pròspera com si fora una ciutat. Té un mercat famós i a l'entorn camps conreats... S'hi fabriquen teles blanques que es venen molt cares i duren molts anys i compten entre les millors per llur suavitat i finor, tant que no es distingeixen del paper per llur tacte i color blanc...*

Un altre text del mateix autor diu¹¹: *Bocairent, «de bona construcció, com la ciutat» (hisn... camir ka-l-madlna)... es diu que té «un soc famós» (sūq maShūr) de Bocairent,... per la fama d'un dels seus productes com són els seus teixits dels quals diu «que són suaus i blancs com el paper»* (Peinado, 2013: 269).

Segons consta i descriuen els protocols notariais en els seus inventaris de béns, *acidachs* i causes de la Inquisició, algunes de les peces de roba més utilitzades pels homes i dones musulmans van ser:¹²

Alfilem. Documentat ja el 1372 "*un alhirem de lli blanch prim*" i "*un alhirem de lenç prim curt*", es tracta del vel que altres fonts denominen *alfirem* o *alfilem*.

Alhareme. Toca consistent en una banda molt llarga de tela que es portava enrotllada al cap com un turbant, es feia en tela de lli blanc o groguenc.

Almeixia <mxyā>, pl. <mxyāt>. Peça exterior en forma de túnica i amb mànegues, "*una almexia oldana de lli ab listes morades*".

Brial <ibriyāl>. Designava les faldilles que portaven les dones i arribaven de la cintura als peus. S'usava en ocasions especials i per les morisques més riques pel seu alt preu.

Calça <klsa>. Roba interior que cobria el peu i la cama, a vegades arribava a la cintura, era costum morisc usar-les de lli.

4. Carta de dot, conjunt de béns, joies o diners que ha de donar l'home musulmà a la dona per raó de casament.

5. Bocairent va ser un dels referents en la producció tèxtil del cànem i el lli.

6. Descripció que fa J. Münzer en 1494 de la vestimenta de les dones granadines: "Les dones, en canvi, totes porten calces de lli, folgades i plegades, les quals lliguen a la cintura, prop del melic, com els monjos. Sobre les calces es visten una camisa llarga, de lli, i damunt, una túnica de llana o de seda, segons les seues possibilitats. Quan salen van cobertes d'una blanquíssima tela de lli, cotó o seda. Cobrixen el seu rostre i cap de manera que no se'ls veuen sinó els ulls".

7. En Albiach, R., Madaria, J.L. (2006).

8. Lloc fortificat en altura que articula el poblament de la zona.

9. Pocklington, R (2022). Diccionari de tota la toponímia citada en la Nuzha i el Uns de al-Idrīsī (versió provisional inèdita). https://www.academia.edu/82206858/DICCIONARIO_TOPONÍMICO_DE_LA_OBRA_DE_AL_IDRISÍ

10 En Piqueras, J., Fansa, G. (2010).

11. En De Epalza, M. (1985).

12. En Barceló i Labarta (2011-2013).

Camisa. Peça de vestir interior, portada per homes, dones i xiquets. Les de les dones podien tindre o no pispes, “camisa morisca sense mànegues”.

Devantal. L'usaven tant els homes artesans com les dones. En els processos inquisitorials pot observar-se com les morisques eren sorpreses a sa casa en “devantal”.

Falda. Roba femenina que cau de la cintura als peus. En els processos inquisitorials es menciona amb freqüència perquè era el primer lloc on les morisques ocultaven els papers o objectes que no volien que es descobriren. Així, ocultaven coses: “entre les faldes”. Greguescos. Un tipus de pantalons amples i curts per a homes. Els que portaven els moriscos eren de llana.

Jaquet <jaqit> / <jqīt>. Roba exterior de dona o d'home que cobria el cos fins a la cintura. Hi havia amb mànegues i sense, fets de diversos materials.

Llançol. Podia referir-se tant a roba de llit, com a una mena de mantell de teixit lleuger que portaven dones i homes, “un lançol de lli morisch obrat al cap de seda vermella e negra”.

Marlota. Peça femenina de vestir morisca molt usada en la zona de Granada, “una marlota de vellut guarnida ab randes de or”.

Saraüell <sarawil>. Peça interior utilitzada tant per la dona com per l'home. Es portava directament sobre la carn i cobria de la cintura als peus.

Saya <xaya> / <xayā>. Este era el vestit que portava la majoria de les dones de qualsevol condició. S'ajustava sobre la camisa i solia estar folrada.

Vel / Velo. Peça de vestir o complement de la indumentària femenina.

Amb estes breus notes de la societat medieval pretenem posar en context diverses peces d'una filosa de mà existents en el Museu Arqueològic de Bocairent, que es van trobar de manera casual en 1965 en una de les coves de l'entorn, la Cova de la Mola o de la Monja. Després de la troballa, com és preceptiu, es va donar compte al Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, l'informe de la qual diu:

*“Habiéndose descubierto una cueva con materiales cerámicos en el término de Bocairente... se desplazó a dicha localidad el Delegado de Zona del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas, doctor Tarradell, acompañado del Subdirector del S.I.P. En Bocairente, el señor Llinaris Galbis, Concejal del Ayuntamiento, y don José de Paz Puig, Cura Económico, expusieron los materiales recogidos en la cueva... quienes pudieron constatar que se trataba de una buena colección de vasijas y fragmentos de vasos medievales, árabes o moriscos: platos, ánforas, jarros, lucernas etc...”*¹³

Gravat sobre paper de J.J. Boissard (1528-1602). *Moreschi di granata.* ©Gallica. BNF

La troballa es va produir sobre el sòl de roca i cobert de terra en un racó situat a l'entrada de la cova, la qual cosa fa suposar que qui o els qui el van depositar allí, o bé van seguir el costum de ficar les joies i els diners en una olla o un altre recipient i l'amagaren en un lloc recòndit i segur per a salvaguardar-la de possibles saquejos, segons apareix en diverses declaracions de processos per robatoris de l'època: “... entre ells nous convertits, es practica entre aquells de amagar davall de terra axi en lurs cases y en les sues heretats hor, argent, moneda y perles per tenir mes segur y guarda que no en les cases, dins lurs cases, porque les mullers y fills nou sapien y sabento que no ho furten...”¹⁴

O bé les peces es van amagar allí perquè la cova va ser un punt de reunió ocult que molts moriscos utilitzaven, encara que batejats, per a continuar realitzant els seus propis ritus.

Segons consta en el llibre de registre d'entrades del recentment creat Museu Arqueològic de Bocairent el juliol de 1971, al costat de les ceràmiques trobades en la cova es van trobar diverses joies (una polsera i una arracada de bronze i un compte ovoide buit d'or), una daga de ferro amb empunyadura d'os i bronze, unes pinces amb comptes de cristall verd i les peces que a continuació es descriuran. En un principi es va classificar a una d'elles com un khol¹⁵, però estudis posteriors han demostrat que este tipus de peça correspon a la torre o rematada d'una filosa de mà relacionada amb l'activitat artesanal tèxtil (Torres, 1985).

Es tracta de tres peces d'os de distinta grandària que formarien part d'una filosa de mà, objecte símbol en la família medieval.

13.La Labor del Servei d'Investigació Prehistòrica i el seu museu en l'any passat 1965. Diputació de València (1967).

14.En Ciscar (2009).

15.Producte cosmètic, delineador d'ulls usat sobretot per les dones d'Orient Mitjà i Nord d'Àfrica. Utilitzat des de l'antiguitat, realçava i donava profunditat a la mirada i pel seu significat cultural i religiós, s'usava en ocasions especials, bodes i festes, també s'usava com a protector del sol i la llum solar, així com per les seues propietats medicinals, alleujant la irritació i prevenint les infeccions oculars. Entre els seus ingredients es troben minerals com la galena, antimoni i òxid de zinc mesclats amb olis o greix.

Torre de filosa i torteres

PEÇA 1: Màneg o torre de filosa d'os polit, és una de les parts més adornades de la filosa. El seu cos modelat a torn és de tendència troncocònica i està buit per dins per a inserir una vareta.

Està decorada amb unes incisions fetes amb punxó i unes estries paral·leles disposades en horitzontal i entre elles, cercles de distinta grandària puntejats en el seu interior. Un dels seus extrems de tendència cilíndrica presenta estries més profundes. En tota la seua longitud s'aprecia una osca per la qual passarien les fibres tèxtils.

Dimensions:

Amplària màxima: 23.53mm
Diàmetre de la base: 23.84mm
Altura: 103mm
Llum en la base: 17.15mm
Llum superior: 13.89mm
Cronologia: s. XI-XIII.

PEÇA 2: Tortera. Xicotet disc d'os polit amb perforació central que es col·locava al final del fus per a donar major velocitat al gir continu d'este, això ajudava a torçar el bri, amb el que s'obtenia un fil de major qualitat alhora que evitava que s'isquera el fil del fus. Una de les cares és còncaua i l'altra plana i està decorada amb tres fines bandes incises.

Dimensions:

Amplària màxima: 20.93mm
Altura: 18.57mm
Gruix: 5.90mm
Llum: 10.17mm
Cronologia: s. XI-XIII.

PEÇA 3: Tortera. Xicotet disc d'os polit decorat amb fines línies, punts i cercles puntejats en el centre.

Dimensions:

Amplària màxima: 19.45mm
Altura: 13.73mm
Gruix: 6.31mm
Llum: 8.40mm
Cronologia: s. XI-XIII.

La seua distribució geogràfica i cronològica en al-Andalus és molt àmplia, s'han trobat entre altres en Alarcos (Ciudad Real), Vascos (Toledo) o Mértola (Portugal). Entre les zones més pròximes a Bocairrent, en Castillo de la Torre Grossa a Xixona (Azuar, 1985), en Madīna Dāniya a Dénia (Gisbert, 2023), en Madīnat Balansiya, València (Armengol, 2022), (Bazzana, 1992) i (Lerma, 1986). Al Castell del Rio a Aspe, Alacant (Azuar, 1994), al Castellar d'Alcoi (Pérez, 2016). En el Turó del castell de Iecla (Ruiz, 2022). Al Castell de Lorca (Eiroa, 2006, 2017). Com a curiositat també en la Cova de Sa Tanca a Estellencs, Mallorca (Aramburu, 2018).

Weiditz, Hans (Xilògraf i dibuixant)

Friburg, 1495 - Berna, h. 1537

Després d'un viatge per Espanya a principis del s. XVI, va recopilar en un manuscrit de 154 folis diferents formes d'indumentària, sobretot femenina, de la major part d'Espanya i de diferents classes socials. En les 154 làmines es poden observar 165 individus, dels quals 73 són femenins. D'elles, 21 són dones nobles, 12 van vestides a la manera morisca i 25 porten el tocat coniforme.

Amman, Jost (Il·lustrador i gravador)

Zurich, 1539 - Nuremberg, 1591

Esta obra compta amb 219 estampes corresponents a representacions de les gents dels quatre continents: Europa, Amèrica, Àsia i Àfrica. El llibre conté en les seues 217 làmines a 252 persones.

Esquerra: Gravats de C. Weiditz (1529). Morisca filant del Reyno de Granada. ©Germanisches National Museum / Dreta: Xilografia gravada per J. Amman & H. Weigel (1577). Mauritana in domestico vestitu Baetica siue Granatensis. ©BNE.

Isabel Collado Beneyto

Museu Arqueològic Municipal "Vicent Casanova"

BIBLIOGRAFIA

- ALBIACH DESCALS, R. y MADARIA, J.L. (2006). *La villa de Cornelius* (L'Ènova, Valencia). Ministerio de Fomento. España.
- AMMAN, J. y Weigel, H. (1577). *Habitus praecipuorum populorum, tam virorum quam foeminarum singulari arte depicti...* [Texto impreso]= *Trachtenbuch : darin fast allerley und der fürnembsten nationen ... Kleidungen ... abgerissen sein ...* Biblioteca Digital Hispánica, signatura ER/3475. <https://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000099924>
- APARISI ROMERO, F. (2020). *El cultivo y procesado del lino en el reino de Valencia* (ss. XIII-XVII). *ESPACIO, TIEMPO Y FORMA/ Serie 3, Historia medieval*, 33, pp 17-42 UNED.
- ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J. (2018). *Nota sobre unos materiales almohades de la Cova de Sa Tanca* (Estellencs, Mallorca). https://www.academia.edu/44819984/LA_COVA_DE_SA_TANCA_ESTELLENCS_MALLORCA
- ARMENGOL MACHI, P. (2022). *Renàixer. Darreres restauracions de troballes arqueològiques a València*. Pau ed. Ajuntament de València.
- AZUAR RUIZ, R. (1985). *El Castillo de la Torre Grossa* (Jijona. Alicante) Alicante. Diputación Provincial de Alicante.
- AZUAR RUIZ, R. (Coord). (1994). *El Castillo del Río (Aspe, Alicante). Arqueología de un asentamiento andalusí y la transición al feudalismo (siglos XII-XIII)*. Alicante. Museo Arqueológico de Alicante.
- BAZZANA, A. (1992). *Maisons d'Al-Andalus. Habitat Médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*. Casa de Velázquez, 2 vols. Madrid.
- BARCELÓ TORRES, C. (1984). *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*. Instituto Hispano Árabe de Cultura, Universidad de Valencia.
- BARCELÓ TORRES, C. y LABARTA, A. (2011-2013). *Vestimenta morisca valenciana. Sharq al-Andalus*, 20, pp 283-321. Universidad de Alicante.
- BOISSARD, J.J. (1581). *Habitus variarum orbis Gentium, (Recueil de costumes étrangers...)*. Gallica. Biblioteca Nacional de Francia. Departamento Estampas y Fotografías, 4-OB-26. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84471317/f34.item.r=Boissard,%20Jean-Jacques>
- CAMARÓN MELIÁ, J. (s.f. siglo XVIII). *Serie trajes de España*. Fundación Bancaja. <https://www.fundacionbancaja.es/obra/serie-trajes-de-espana/>
- CARO BAROJA, J. (2012). *Catálogo de la Colección de instrumentos utilizados en la elaboración del lino y fabricación del hilo. Trabajos y materiales del Museo del Pueblo Español*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid. <https://www.calameo.com/books/001044456c657fa072e8b>
- CISCAR PALLARÉS, E. (2009). *La vida material de los moriscos en el reino de valencia. Notas y reflexiones sobre el Estado de la Cuestión*. *Estudis. Revista d'Història Moderna*, 35, pp 37-84. Universidad de Valencia.
- EIROA RODRÍGUEZ, J.A. (2006a). *Torre de filosa*. Catálogo de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Madrid.
- EIROA RODRÍGUEZ, J.A. (2017). *Torteras y torres de filosa*. En catálogo Exposición Seda. Historias pendientes de un hilo. Murcia.
- EPALZA FERRER, M. de (1985). *Estudio del texto de AL-IDRISI sobre Alicante*. *Sharq Al-Andalus*, núm. 2. Universidad de Alicante.
- FERRER I MALLOL, M.T. (1987). *Els sarraïns de la Corona Catalano-Aragonesa en el segle XIV: segregació i discriminació*. CSIC. Barcelona.
- GARCÍA HARO, R., RUIZ ÁLVAREZ, R. y BIRRIEL SALCEDO, M. (2019-2021). *Vestir(se) y diferenciar(se): las mujeres de la península ibérica en el Trachtenbuch de Jost Amman y Hans Weigel*. *Sharq al-Andalus*, 23. Universidad de Alicante.
- GISBERT SANTONJA, J.A. (2023). *Fil, fusos i filoses a Madīna Dāniya (Dénia). Entre un corpus de fonts àrabs quasi mut i una arqueologia que mostra una ciutat amb una fort teixit domèstic de manufactura de fil als segles XII i XIII*. *eHumanista/IVITRA* 23.
- GUAL CAMARENA, M. (1949). *Mudéjares valencianos, aportaciones para su estudio*, *Saitabi*, 7, pp. 165-199. Universitat de Valencia.
- ÍSA IBN JĀBIR (1462). *Breviario Çunní o Ceremoniario de la seta de Mahoma para conosçer y qualificar las çeremonias de moros*. Biblioteca Nacional de España. <https://datos.bne.es/obra/XX5062396.html>
- ÍSA IBN JĀBIR (1501-1600). *Memorial y sumario de los mandamientos y debedamientos de nuestra santa ley y çunna / por Don Yçe de Chebir*. Biblioteca Nacional de España. <https://datos.bne.es/obra/XX5062396.html>
- LERMA ALEGRÍA, J.V. (1986). *Cerámica y Artes Industriales*. En Vicente Aguilera Cerní dir. *Historia del Arte Valenciano*, Tomo I. Valencia.
- LOMBARD, M. (1978). *Les Textiles dans le monde musulmán du VIIe au XII siècle*. Études d'économie médiévale. París.
- LÓPEZ BERNAL, D. (2022). *Escenas y percepciones del trabajo remunerado femenino en la literatura de adab (enciclopedias y refranes)*. *Al-Andalus Magreb*, 29, 109/1.1-21. Editorial UCA, Universidad de Cádiz.
- MORENO NARGANES, J.M. (2019). *El telar horizontal y la casa: entre Al Andalus (SS. XII-XIII) y el presente*. *Revista ArkeoGazte Aldizkarai*, N° 9, pp 101-119. Vitoria Gasteiz.
- PEINADO RODRIGUEZ, L. (2013). *La producción textil en Al-Andalus: origen y desarrollo*. *Anales de Historia del Arte*, 22, Núm. Especial (II): 265-279. UCM, Madrid.
- PÉREZ BOTÍ, G. (2016). *Un conjunto de objetos relacionados con las actividades artesanales textiles de El Castellar d'Alcoi (Alicante)*. *Recerques del Museu d'Alcoi*, Núm. 25, Vol. 1.
- PIQUERAS, J. y FANSA, G. (2010). *Geografia dels països catalans segons el llibre de Roger D'AL-ŠARĪF AL-IDRĪSĪ*. *Cuadernos de Geografía*, 87, Universitat de València.
- PUYOL, J. (1924). MÜNZER, Jerónimo, *Viaje por España y Portugal. Reino de Granada (1494-1495)*. Boletín de la Real Academia de la Historia. TOMO LXXXIV-CUADERNO I, Madrid.
- RUIZ MOLINA, L. (2022). *Yakka. Un castillo rural de Šarq al- Andalus durante el periodo almohade. Siglos XII y XIII*. Yecla. Murcia. Tesis. Universidad de Alicante.
- TORRES, C. (1985). *Uma proposta de interpretação funcional para os conhecidos "cabos de faca" em osso já com longa História na Arqueologia Ibérica*. En AA. VV (Coords). *Actas del IV Congreso de Arqueología Medieval Española*. Vol. 3: 331-341. Huesca.
- WEIDITZ, Ch. (1530-1540). *Trachtenbuch. Digitale Bibliothek del "Germanisches National Museum"*. Nuremberg. <https://dlib.gnm.de/item/Hs22474/259>.